

Şota Vadaçkoriya

**«GÜRCÜSTAN SİYASİ FİKRİNDƏ
GÜRCÜ-ERMƏNİ MÜNASİBƏTLƏRİ
MƏSƏLƏLƏRİ 1918-1920»**

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı -2006

Redaktor və ön söz müəllifi: **Firidun Şamiloğlu**

Rəyçi: **Dərviş Osman Əhmədov**

Texniki redaktorlar: **Xanım Nisə Məmmədli qızı
Lamara Tartaraşvili**

Gürcü dilindən Azərbaycan
türkcəsinə çevirənlər: **Giya Paçxataşvili
Ramiz Bəkirov**

Şota Vadaçkoriya, «Gürcüstan siyasi fikrində gürcü-erməni
münasibətləri 1918-1920», 80 səh, Bakı 2006

ISBN 9952-29-042-X

© Şota Vadaçkoriya
«MBM» 2006

Bakı - 2006

Gürcüstan sərhədlərinin xəritəsi 1918-ci il

ÖN SÖZ

«Qarabağ» problemi, Ermənistandan Azəri türklərinin qovulması, indi isə Məshət-Cavaxetiya iddiası ilə ermənilərin yaşaması - bütün bunlar Rus imperiyasının fitnəsi ilə «Böyük Ermənistan» xülyasını gəzdirən bədnam qonşularımızın ardıcıl şəkildə həyata keçirmək istədikləri çirkin əməllərdir və onun arxasında nəfs, terror dayanır.

Geniş oxucu kütləsinə təqdim etdiyimiz kitab «Gürcüstan siyasi fikrində gürcü-erməni münasibətləri məsələləri (1918-1920)» adlanır. Arxiv sənədlərinə söykənilərək tədqiq edilən bu global problem bir daha sübut edir ki, Azərbaycanın da, Gürcüstanın da erməni adlı vahid düşməni var və əgər bu iki dövlət, bu iki xalq vaxtında birləşib Qafqazı azara düşər etməmiş «xərçəng şişindən» qurtara bilməsələr azğın düşmənin iştahası bir-beş artacaq, region daha böyük bəlalara mübtəla olacaqdır. Şota Vadaçkoriyanın təqdim etdiyi məsələlər elə zaman kəsiyində baş verirdi ki, həm Gürcüstanda, həm də Azərbaycanda siyasi şüurun formalaşması, demokratik prinsiplərin güclənməsi artıq tarixi fakta çevrilməkdə idi. Təbii ki, nə Rus imperiyası, nə də onun ənənəvi vassalı olmuş ermənilər bunu istəmirdilər. Ona görə də onların əsas məqsədi «Böyük Ermənistan» kartı ilə pərdələnərək Qafqazı ələ keçirmək, vaxtilə onlara səxavət göstərmiş gürcüləri və azərbaycanlıları özlərinə tabe etmək idi. Daşnaksutyun» və «bolşevik» ideologiyasının qulları hər iki xalqa olmazın əzablar vermiş olsalar belə bu mərd millətlərin mənliliyini o vaxtdan bu vaxtadək hələ də qıra bilməmişlər. İnandırmaq ki, girişdən və dörd fəsildən ibarət olan bu kitab heç bir oxucunu biganə qoymayacaqdır və onları düşünməyə, tarixi olayları götür-qoy etməyə həvəsləndirəcəkdir.

Giya Paçxataşvili
şair-tərcüməçi, publisist
«Azadlıq və hüquq» qəzetinin Gürcüstan təmsilçisi
AJB-nin üzvü, «H.Zərdabi» və
«Peşəkar jurnalist» mükafatları laureatı

I FƏSİL

Gürcüstan siyasi fikri və Gürcüstanda qaçqın – köçkün məsələsi

«Arxiv sənədləri ermənilərin antigürcü
ovqatını sübut edir»

Rus imperiyasının dağılması nəticəsində müstəqil Gürcüstan dövlətini formalaşdıran xüsusiyyətlər bir çox tarixini Gürcüstan Demokratik Respublikasını tədqiq etməyə istiqamətləndirirdi.

1918-1920-ci illərdə mövcud mürəkkəb hərbi-strateji və siyasi vəziyyətə uyğun olaraq Gürcüstanın xarici siyasətinə bir özünəməxsusluq xas idi ki, bu da yaxın qonşularla münasibətində özünü biruzə verirdi. Belə bir məqama diqqət yetirilməlidir ki, uzun illər boyu gürcü – erməni münasibətləri məsələlərində bir qərəzçilik tendensiyası sezilməkdə idi. Bir çox müəlliflər bütün günahları o zamankı Gürcüstan rəhbərliyinin boynuna yıxmaqla sosial-demokratları gözdən salmaq məqsədi güdürdülər. Gürcüstan hakimiyyəti erməni qaçqın və köçkünlərə bəslədikləri münasibətə görə kəskin tənqiddə məruz qalırdı. Ona görə də bu məsələlərin öyrənilməsində külli miqdarda «ağ ləkələr» vardır və bir çox

sualların cavablandırılması üçün əsaslı dəlillər, ciddi faktlar ortaya qoyulmalıdır. Arxiv sənədləri erməni qaçqınların antigürcü ovqatını sübut edir. Bu «Orizon» və «Aşxatavor» adlı erməni qəzetlərinin qızıqsıdıcı məqalələri hesabına həyata keçirilirdi.

Kazaryantsın evinin zirzəmisində gürcü hakimiyyət orqanları silah anbarı aşkar etmişdi. Erməni milli şurasının göstərişi ilə Dzeqvi stansiyası yaxınlığında dəmiryolu körpüsü partladılmışdı. Milliyyətçə erməni olan gənclərin kütləvi səfərbərliyi davam etdirilmişdi. «Daşnaksutyun» partiyası və milli şuranın birbaşa rəhbərliyi altında İrəvandan təlimatlar göndərilir, tədricən Gürcüstanə qarşı irimiqyash müharibə hazırlanırdı. Təbii ki, belə vəziyyətdə Gürcüstanın siyasi fikri öz hökumətindən erməni millətçillərinə qarşı aktiv mübarizəyə qalxmağı tələb edir, müvafiq tədbirləri həyata keçirməyi zəruri sayırdı. Ermənilərin bu müharibəsinin başlıca məqsədi qonşu dövlətin ərazi bütövlüyünə xələl gətirmək idi. Dövlətçilik quruculuğundakı dinc həyatı gənc respublikalar qanlı münaqişəyə zorən dəyişməli oldular. Gürcüstan tərəfi Ermənistanə Ümumqafqaz konfransını çağırmağı və bütün məsələləri dinc yolla həll etməyi təklif etdi. Yalnız müharibədə uduzduğunu və İngiltərədən kömək almadığını görən Ermənistan konfransın çağırılmasına razılıq verməli olur.

Konkret faktları özündə birləşdirən külli miqdarda sənədlərin təhlili erməni-gürcü münasibətlərində meydana çıxan problemlərin Gürcüstan siyasi fikrinin mövqeyini obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir. O zamankı Ermənistan rəhbərliyinin niyyətləri barədə həqiqətləri bilmək Gürcüstanın gələcək nəsilləri üçün ona görə zəruridir ki, daha uzaqgörən siyasət yeritmək yolu ilə əsassız ərazi iddiaları yürütməyə hər hansı imkanı istisna edə bilsinlər.

Baxmayaraq ki, tərəfimizdən tədqiq edilən məsələ Gürcüstan tarixi üçün çox vacibdir. Ancaq indiyə kimi bu öyrənilmə obyektinə belə çevrilməmişdir. Maraqlı dairəmizə uyğun həmin problemlərimiz barədə İ. Cavaxişvili, V. Nozadze, A. Bendiaşvili, A. Surçuladze, L. Sanikidze, S. Kiladze, A. Abdaladze, T. Tetvadze və bir çoxları yazmış, N. Jordaniyanın, Q. Lordkipanidzenin məmurlarında isə bu məsələyə ayrıca fəsillər həsr edilmişdir. «Zaqafqaziya və Gürcüstan xarici siyasətinə dair sənədlər və məxəzlər» sənədlər külliyyəti bu baxımdan əvəzolunmaz mənbə sayılır.

Arxivi, Gürcüstan Parlamentinin stenoqrafik hesabatlarını, ümumən mətbuatı tədqiq etdikdən sonra biz tarixi faktların qərəzsiz gerçəkliyini oxucuların ixtiyarına buraxırıq.

Zaqafqaziya geosiyasi baxımdan olduqca mürəkkəb regiondur. Yaxın Şərqdə cərəyan edən siyasi proseslər Zaqafqaziya respublikalarına bilavasitə öz təsirini göstərdi və qonşu Ermənistanın iddiaları nəticəsində bu Gürcüstanda daha qabarıq hiss olundu ki, bununla da müvazinət tarazlığı pozulmuş oldu.

Təqdim etdiyimiz nəticələri təsdiq edən bütün faktları sadalamaq mümkün olmadığından təqdimatımızı erməni qaçqınları problemi ilə məhdudlaşdırmalıyıq. Bu mövzuya qoyulmuş qadağalar gürcü tarixşünaslığının on illər boyu həmin məsələlərdə diqqətini yayındıraraq geniş ictimaiyyəti Gürcüstan hökumətində və siyasi dairələrdə erməni qaçqınlarına dair mövcud münasibətdən məhrum edirdi. Türkiyənin hərbi əməliyyatlara başlaması ilə Gürcüstanə qeyri-gürcü ermənilərinin axını böyüdü. Bu dövr iki başlıca problemlə üst-üstə düşdü. Birincisi, gürcülərin öz doğma torpaqlarından qovulması, ikincisi isə Gürcüstanda iqtisadi böhran.

Gənc hökumətin qorunmasında bütün çətinliklərə baxmayaraq, dövlət milli mənsubiyyətə varmadan qaçqınlara qayğı göstərilməsini əsas vəzifə hesab edirdi. Ona mühüm əhəmiyyət verilir.

1918-ci il iyunun 2-də Gürcüstan DİN-in tərkibində Gürcüstan ərazisinə keçmiş qaçqınlara Yardım Komitəsi yaradıldı. Komitənin başlıca funksiyası qaçqınların sayını və respublikada yerləşdirilməsinin məqsədəuyğunluğunu müəyyənləşdirmək idi. Onlara yardımın göstərilməsi, konkret tədbirlərin keçirilməsi DİN əməkdaşlarının və hökumət nümayəndələrinin üzərinə düşürdü. Belə qərarların qəbul edilməsi ölkədəki ərzaq çatışmamazlığı və maliyyə çətinlikləri ilə şərtləndirilirdi ki, bu da təbii olaraq qaçqınların vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Onların qismən də olsa ən vacib əşyalarla təmin edilməsi belə mümkün idi. Gürcüstan parlamentinin 1918-ci ilin noyabrında keçirilən iclasının materialları göstərir ki, milliyyətçə gürcü olmayan qaçqınların sayı 150 min idi. Onların 120 mini erməni, 15 mini isə yunan olub. Axalkalaki və Axalsixə mahallarından qovulmuş qaçqınlar Bakuriani ətrafında gizlənilir, Türkiyə və İrəvan quberniyasından olan qaç-

qın axını Tiflisə üz tuturdu. Tiflisdə onların sayının 40 min həddini aşması məhz bu amillərlə şərtləndirilirdi.

Bu sayda qaçqını qəbul edib, onlara geyim və ərzaq təminatı yaratmağı Qərbi Avropanın heç bir ölkəsi boynuna götürməzdi. Gürcüstandakı o vaxtkı iqtisadi böhran şəraitində bu problemin müsbət həllinin mümkünsüzlüyü heç də təəssüf doğurmamışdır. Qaçqınların sürətlə artması, onların Gürcüstan ərazisində xaoslu hərəkət etməsi və qarmaqarışq halda mövcudluğu ölkəni fəlakətə sürükləyirdi. Bu fakt 16 may 1918-ci ildə milli demokratik fraksiyanı Milli Şuranın İcraiyyə Komitəsinə bəyanat ünvanlamağa sövq edirdi. Bəyanatda Şuranın icraiyyə komitəsi və hökumət qarşısında gürcü xalqının maraqlarını qorumaq kimi vacib tələb qoyulmuş, birgə səylərin gücləndirilməsi, tövsiyyə edilmişdir.

Milli Şuranın xüsusi qərarına müvafiq olaraq V. Qobeçiya, Ş. Mesxşvili, Qr. Veşapeliyə ibarət komissiya yaradıldı. Komissiyanın başlıca vəzifəsi:

- 1) Qaçqın axınının qarşısını almaq, yaraqlı olanları silahsızlaşdırmaq.
- 2) Ölkənin silahlı qüvvələri və hökumətin hərbi bölümləri ilə sıx əlaqə yaratmaq.
- 3) Erməni Milli Şurasının mövqeyini araşdırmaq yolu ilə güman edilə biləcək gərginliklərdən yaxanı qurtarmaq üçün onların qaçqın problemləri ilə bağlı hansı tədbirlərə əl atacaqlarını müəyyən etmək.

Həmin komissiyanın gördüyü işlərin nəticələri bizə məlum deyil. Bir şey aydındır ki, qaçqınlar haqqında məsələ Gürcüstan siyasi partiyalarının müzakirə obyektinə çevrildi.

«Dirçəliş» («Vozrojeniyə») qəzeti öz mövqeyini xüsusi aktivliklə açıqlayırdı. Qəzet Milli Şura ilə Zaqafqaziya hökumətinin qaçqınlara münasibətindəki birtərəfliliyi məqbul saymayaraq qeyd edirdi: «Erməni qaçqınları günbəgün Türkiyədən Gürcüstanın şərq kəndlərinə doluşsalar belə onlara qarşı heç bir tədbir görülmür». N. Jordaniya 1918-ci ilin 8 noyabrındakı çıxışlarında vurğulamışdır ki, biz heç vaxt millətləri fərqləndirməyə cəhd göstərməyəcəyik. Ermənilərə də, yunanlara da gürcülərə yanaşdıqımız kimi yanaşacağıq.

Qəzet sosial-demokrat partiyasının liderinin mövqeyini səhv münasibət kimi qiymətləndirərək silahlı qüvvələrin köməyi ilə

Gürcüstan sərhəddini bağlamağı təkidlə tələb edirdi: «Ertoba» qəzeti olduqca ədalətli olan bu mövqeyə ifrat vətənpərvərlik damğası vurmaqla onu fitnəkar mövqe adlandırmışdır. «Ertoba» («Birlik») öz fikrini belə əsaslandırır ki, guya gürcülərin dəqiq müəyyənləşdirilmiş dövlət əraziləri olmadığı üçün sərhədləri bağlamaq mümkün deyil.

Həqiqətən də cari mərhələdə (15 may 1918-ci il) hələ də Zaqafqaziya seymi qanunverici orqan kimi fəaliyyət göstərirdi və 3 ayı-ayrı dövlətin sərhədləri dəqiq müəyyən edilməmişdi. Lakin sözsüz, gürcü ərazisi kimi təsdiq edilmiş Tiflis quberniyasını mühafizə etmək mümkün idi və bunu qonşu respublikalar məqbul sayırdı.

Erməni qaçqınlarına loyallıq münasibət Gürcüstanın müstəqilliyi elan olunduqdan sonra da davam edirdi. Gürcüstan rəhbərliyi həmin münasibətləri bununla əsaslandırır ki, erməni qaçqınlarının burada olması müvəqqətidir və onlar Rusiya istiqamətində yol almağa qərarlıdırlar. Bu xüsusda mövcud materiallar bir daha göstərir ki, erməni qaçqınları nəinki getmək, demək olar sonrakı qərirlərdə Gürcüstanda məskunlaşmaq niyyətində bulundular. Bu məsələdə ən aktiv rol Daşnaksutyun partiyası oynayırdı. Daşnaklar gürcü hakimiyyətindən xəbərsiz bu respublikanın şəhər və kəndlərində keçici azarlara mübtəla olmaları yerləşdirirdi.

«Ertoba» qəzeti həmin problemlərə dair silsilə yazılar dərc etmişdir. «Millətçilərin həyasızlığı» məqaləsində deyilirdi ki, Suramidə xəstələri gizlətməklə epidemiyanın yaranmasına şərait yaradılır. Bununla da bu diyarı təhlükəyə sürükləyirlər.

«Vəba ilə mübarizə» məqaləsində həkim Ruxadze göstərirdi ki, erməni qaçqınları özləri ilə üç növ azarı-vəbanı, taunu və qızdırmanı gətirmişlər. Son 17 gündə topladığı təminatlara istinad edən həkim xəbər verir ki, vəbaya düşmüş 245 xəstədən 100-ü vəfat etmişdir. O, müvafiq fondun və komissiyanın yaranmasını təklif etmişdir ki, vəba ilə mübarizə onlara bir vəzifə olaraq həvalə edilsin. Gürcüstan hökuməti yeni «başağrısına» sahib oldu. Bu problemin həlli maliyyə xərclərində belə nəzərdə tutulmamışdır. Vəziyyət təxirə salınmadan epidemioloji hospitalların və xüsusi məntəqələrin təşkilini tələb edirdi. Bu məqsədlər üçün təkcə Cavaxet və Məshəti qaçqınlarına yardım komitəsinə 85.000

rubl ayrılmışdı. İyul ayında onsuz da cüzi olan Gürcüstan büdcəsindən qaçqınlara yardım üçün əlavə olaraq 100 min rubl verilmişdir. Bu məbləğin həqiqətən kifayət etmədiyini dərk edən Gürcüstan hökuməti öz bəyannaməsində göstərir ki, şəhər «Şəhər özünüidarəsi» strukturuna və erməni Milli Şurasına elan edilsin ki, hökumət erməni qaçqınlarına maliyyə yardımını göstərmək gücündə deyil və şəhər idarəsində gərəkli vəsaitin olmadığı üçün ayrı-ayrı xeyriyyə cəmiyyətinə, imkanlı adamlara müraciət etmək təklifini bildirir.

Yuxarıdakı rəsmi bəyannaməyə cavab olaraq və erməni qaçqınlarına qahmar çıxmaq pərdəsi altında «Kafkazskoye slovo» («Qafqazın sözü») qəzeti gürcü hökumətini şovinizmdə, eqoizmdə, demokratik başıpozuqluqda ittiham edir, bütün gürcü xalqına böhtanlar yağdırır. Bu mövzuya toxunan «Ertoba» («Birlik») qəzeti öz məqaləsində qeyd edirdi: «Erməni vəkilləri ya qısa yaddaşa malikdirlər, ya da bilərəkdən unudurlar ki, Gürcüstan Respublikası qaçqınlara hər cür kömək göstərir və əgər o milyonları onlara ayıra bilməmişdirsə, deməli həmin milyonlara özü belə sahib deyil. Yəni, bu demokratiyamızdan imtina etməkdir və?...»

Deməli, özünü erməni hökuməti zənn edən və xalqını təmin edə bilməyən erməni Milli Şurası asılmaq yolu ilə edam olunmalıdır. Bəs niyə bu məsələlərdə «Kafkazskoye slovo» ağzına su alıb susur və? «Ertoba»nın bu məqaləsi onun «Vozrojdeniye» («Dirçəliş») qəzetinə mövqecə tədricən yaxınlaşdığını göstərməkdədir. Belə dönüş Daşnak nümayəndələrinin Gürcüstan hökumətinin yaxşılığına etdikləri nankorluğun nəticəsi idi. «Ertoba» yazırdı: «Ermənilərin taleyi bizləri «Kafkazskoye slovo» qəzetindən heç də az narahat etmir, fəqət erməni şovinistlərinin həyasızlığı və daxili iqtisadi kasıblıq bizi məcbur edir ki, sözumüzü qonşularımıza sax deməyək, artıq qaçqınları saxlamaq iqtidarında deyilik, onları təmin edə bilməyirik və biz çalışmalıyıq ki, onları ərzağı bol olan yerlərə göndərək».

Erməni qaçqınlarına münasibətlərin dəyişməsi iki başlıca səbəblə şərtlənirdi:

1) Daşnaksutyun partiyasının liderləri gürcülərin dözümlülüyündən əl gürcülərə qarşı istifadəyə səy göstərirlər.

2) Gürcüstan Milli Şurası 1918-ci ilin iyulundakı qərara əsasən Rusiyanın Zaqafqaziyada qoyduğu mülkün üçdə bir his-

səsini yəni 80 milyonluq vəsaiti Ermənistanə verir və güman edir ki, həmin vəsaitin bir hissəsini onlar öz qaçqınlarına sərf edəcəkdir. Lakin sonra hadisələr başqa cür inkişaf etdi.

«Sakartvelo» («Gürcüstan») qəzeti hiddətlə yazırdı: «Qədirbilməz ermənilərin yığnağı bu qanunu görər-görməz bizim hökumətə qarşı daha vəhşiləşmiş halda mübarizəyə qalxdı, guya biz qaçqınlara kömək etmirik».

Bu amillər 1918-ci ilin oktyabrında Gürcüstan parlamenti tərəfindən güclü bonusvarı-kağız pulların Ermənistanə verilməsindən imtina edilməsi haqqında qərarın qəbulunda həlledici rol oynadı. Çünki, erməni qaçqınlarının saxlanılmasının bütün ağırlığı Gürcüstan hökumətinin üzərinə düşürdü. Daşnaksutyun orqanı olan «Orizon»un qəti tələbi buna sübutdur: «Gürcü hökuməti qaçqınlarımıza lazımı yardımını etməyincə erməni ictimai fikri sakitləşən deyil». Bilərəkdən belə bir rəy yaradıldı ki, guya Gürcüstan hökuməti bəlaya düşmüş erməni qaçqınlarını taleyin ümidinə atmışdır. Rəsmən qeydə alınmış bu cavab, naşükürlük Gürcüstan hökumətinə yeni qaçqın dalğasının Gürcüstana gəlməsinin qarşısını almaq, köçkünlər üçün bir konkret yer ayırmaq və onların hərəkətinə nəzarət etmək məsələsini ön plana çəkilməsini diqtə edirdi.

«Daşnakların ikili siyasəti» məqaləsində «Ertoba» qəzeti yazır ki, hökumət imkanı daxilində erməni qaçqınlarına yardım göstərməklə minlərlə adamın həyatını xilas etmişdir. Borjominin sıx meşələrində Axalsixə və Axalkalaki mahallarından olan yüzlərlə gürcü qaçqını tələf olduğu halda hökumətimiz erməni qaçqınlarının tam təminatını təşkil etməyi boynuna götürmək iqtidarında deyildir».

Daşnaksutyun başçıları gürcü qaçqınları məsələlərindən qəsdən yan keçirdilər. Gürcülərin doğma torpaqlarında qaçqın və evsizlərə çevrilməsi faktına göz yumulur. Ölkənin ağır iqtisadiyyatı və onların təminatını ödəyə bilməməsi belə saya alınmır. Bütün bunları 1918–1919-cu illərdə DİN –ə ünvanlanan qaçqın ərizələri də təsdiqləyir. Gürcüstan DİN-in səlahiyyətli işçisi A.Lordkipanidze və hökumətin nümayəndəsi Rixardzenin məruzələrinə görə Askuri, Rexa, Xando kəndlərində 2600 gürcü, Askəriya ərazisindəki meşələrdə 3000 gürcü gizləndirdi ki, hər gün onlardan azı 40 nəfər aclıq və soyuqdan tələf olurdu.

Ölkə genefondunun xilasını naminə müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsində hökumət gücsüz olduğundan, düşmən tərəfindən qovulmuş gürcü əhalisi gerçəkdən qırılmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı. İctimai və xeyriyyə təşkilatlarının problemlərin həllinə aktiv cəlb edilməsi vəziyyətdən çıxış üçün yeganə yol idi. M. Maçabelinin sədrlik etdiyi gürcü xeyriyyə cəmiyyəti fərqlənərək öz vəsaiti hesabına 150 pud şəkər və hər qaçqına 25 funt çay almışdır.

Kutaisi şəhərində fəvqəladə müşavirə keçirildi. Qərara alındı ki, gündəlik olaraq hər qaçqına 15 funt çörək və ya 2 funt mçadi (qarğıdalı unu) verilsin. Saqareco şəhərində yerləşdirilmiş 1790 gürcü qaçqına gürcü katolikləri tərəfindən güzəştli qiymətlərlə geyim alınmışdır. Beləliklə, gürcü qaçqınlarına edilən yardımlar bütövlüklə xeyriyyə hesabına başa gəlirdi. Nəticə etibarlı ilə doğma xalqına kömək göstərmək iqtidarında olmayan hökumətdən erməni qaçqınları üçün yardım istəmək ədəbsizlik olardı. Belə bir sual ortaya çıxır: «Görəsən o zaman erməni hökuməti və daşnak liderləri nə işlə məşğul idilər? Arxiv materiallarına inanmalı olsaq aclıq keçirən erməni qaçqınlarına yardım məsələlərində nə hökumət, nə də daşnaklar faktiki olaraq hərəkətə belə gəlmədilər».

«Ertoba» qəzeti «Aclıq keçirən Ermənistan» yazısında erməni burjuvalarının xəsisliyini vurğulayaraq qeyd edirdi: «Düz bir aydır ki, «Kavkazskoye slovo» qəzeti aclıq keçirənlərə kömək məqsədilə çağırışlar çap edir və bilirsiniz nə qədər məbləğ toplanıb? Cəmi – cümlətani 80 min rubl. Həmin məbləğdə erməni zənginlərinin payı belə görünür... o insanların ki, barmağını da tərپətmək istəmirlər. Milyonlarla vəsait, mülk toplamış kilsə və ruhanilər isə susur. Erməni qaçqınları Tiflisdən 300 verst aralıqda dalğalanan zaman da erməni xalqının yiyələri səxavətli olmayıblar».

Bəlalara düşər olmuş həmyerlilərinə bilərəkdən soyuqqanlılıq bəslənməsinin başlıca səbəblərini qabaqcadan düşünülmüş hiylə-də aramaq lazımdır ki, məqsəd erməniləri, qaçqınlar olmaq şərti ilə silahlandırmaq və onları gürcü dövlətinə qarşı yönəltmək idi. 1918 – ci ildə Zaqafqaziya – Qafqaz cəbhəsinin qaçqınlar komitəsinə 15 milyon rubl ayırdıqda, N. Jordanıyanın sözlərinə görə məbləğin böyük hissəsini – 10 milyon 252 min rublunu erməni qaçqınlar təşkilatı almışdır. Hökumət başçısı həmin faktı parla-

ment iclasında açıqlamışdı. N. Jordanıyanın sözlərindən sonra Q. Veşapelinin replikası eşidildi: «Yəqin çoxlu tufəng alıblar». Həqiqətən də pulun böyük hissəsinə daşnaklar silah əldə etmişdilər.

Yuxarıda qeyd edilən 80 milyon rublun hamısı Ermənistan hökumətinə ayırsaydı, şübhəsiz, «bu məbləğ də silaha xərclənərdi» fikri də dərin əsasa malikdir. 1 oktyabr 1918 – ci ildə gürcü xalqına ünvanlanan bəyannaməsində daşnak və digər erməni təşkilatının adından gürcü hökuməti və xalqına sədaqət andı içən Davtyan vurğulayırdı ki, erməni siyasi təşkilatlarının məqsədi təkcə erməni millətinin ehtiyacları, onun maraqlarının müdafiəsi deyil: «Biz sizinlə bir dövlət həyatının ağır yükünü çiyinlərimizdə götürüb, daxili və xarici işlərdə boynumuza düşən vəzifələri yerinə yetirməyə haqlıyıq. Erməni siyasi təşkilatlarının liderləri verdikləri vədlərə əməl etmədilər. Əksinə, onlar yeni – yeni böhtan dolu ittihamlar irəli sürdülər. Bu barədə tam hesabat mətbuat materiallarında, parlament iclaslarının stenoqrafik məlumatlarında öz əksini tapmışdır. Daşnakların «Orizon» və «Aşxatavor» qəzetləri xüsusi canfəşanlıqda fərqləndirilər. Nümunə üçün bir neçə sitat gətirmək kifayət edər: «Ənvər Türkiyədə, Xan Xoyski Azərbaycanda, N. Jordanıya hökuməti isə Gürcüstanda erməniləri qırıb çapırlar». «Sırf siyasi ambisiyaların xatirinə Gürcüstan siyasəti erməni qaçqınlarını gücdən salmaq, sonra isə onları məhv etmək niyyəti güdür». Bu qırğınlara son qoyulmalıdır. Biz Gürcüstan ərazilərində Ənvərin cinayətlərinin təkrarlanmasına yol verə bilmərik. Bütün erməni təşkilatların, milliyətcə erməni olan vətəndaşların hamısı, itkilərdən qorxmayaraq, gürcü hökumətini təcili olaraq dinc erməni xalqını qırmaqdan çəkəndirməlidirlər». «Gürcüstanda yeni Mesopatamiya yaratmayın!»

Həmin böhtanların arxasında Gürcüstan hökumətini nüfuzdan salmaq və erməni əhalisini Gürcüstan əleyhinə qaldırmaq kimi məkrli məqsədlər dayanırdı. Eyni zamanda bu, siyasi rəhbərliyin dəyişdirilməsi ilə Gürcüstanın daxili işlərinə qarışmağın açıq – aşkar siyasi cəhdı idi.

Erməni mətbuatının böhtan dolu «hərbə – zorbalarına» köklü, onlara layiqli cavab verildi. «Ertoba» qəzetində dərc edilmiş «Gürcüstan Mesopatamiyası» və «Daşnaksutyunun yeni fitnələri» məqalələri xüsusi maraq doğurur. Birinci yazıda 1915-1916-cı

illərdə Türkiyə hökumətinə qarşı ermənilərin qalxması ətraflı şərh edilir. Qiyam nəticəsində 1,5 milyon erməninin fiziki məhvi cinayət aktı kimi qiymətləndirilir. Mesopatomiya səhralarına adlanmış 600 erməni ölümə düşər olmuşdur. Bunları xatırladan qəzet xəbərdarlıq edirdi ki, daşnakların çağırışları yaxşı nəticələr verməyəcək.

«Daşnaksutyunun yeni fitnələri» məqaləsində isə deyilirdi ki, «bu partiyanın fəaliyyəti Gürcüstanın milli dövlətçiliyinə qarşı yönəlmişdir. Qəzet partiya liderlərinə kəskin şəkildə xatırlatdı ki, sizin hiyləgərliyiniz ondan ibarətdir ki, erməni qaçqınlarından yazdıqlarınızda yalan və böhtandan savayı bir şey yoxdur... Kimləri isə qiyama qaldırmaq fikrində belə olmadığınız və Gürcüstan dövlətinə sədaqətiniz kimi saxtakarlıqlar sizlərə qarşı yalnız ikrah və nifrət hissi oyadır. Elə bir ləyaqətli düşmən olun ki, qarşı tərəf sizlərə hörmətlə yanaşa bilsin.

Daşnaksutyun partiyasının siyasi fizionomiyası (iç üz) məqalədə bütün çıpaqlığı ilə açılmışdır. Təbii ki, Gürcüstan siyasi fikri milli maraqlar möqeyindən çıxış etmiş olsa belə, partiya öndərləri hətta qızgın mübahisə zamanı da nəzakət həddini aşmamış, məxməri şovinizm səviyyəsinə enməmişdilər: onlar öz xalqına kimin haqlı olub-olmadığını, eyni zamanda bu məsələyə mövcud möqelərini izah etməyə çalışırdılar. Bu da gürcü siyasi fikrinin aliliyini sübut edirdi.

Regional səviyyədə məğlubiyətə uğramış erməni millətçiləri nəinki sakitləşdi, əksinə, onlar öz böhtan dolu kompaniyalarını Avropa mətbuatının səhifələrinə yeritdilər. «Kavkazkoye slovo» qəzeti Ermənistanın Tiflisdəki diplomatik nümayəndəsi Camalyanın Kiyevdəki «Ermənistan Respublikası Komissarlığına» ünvanladığı teleqramı dərc etmişdir. Burada o, Gürcüstanda ermənilərin sıxışdırılmaması və alçaldılmaması «faktını» da Qərbi Avropa nümayəndəliklərinə xatırlatmağı Ermənistan nümayəndəsinə təkid edir. Bununla da Qərb dövlətlərinin ölkənin müstəqilliyinin tanınmasına çalışırdılar. Daşnaksutyun liderləri məhz bu məqsədi güdürdülər.

Gürcüstan siyasi fikrin nümayəndələri Camalyan və onun əlaltılarına, onların böhtanlarına layiqli cavab verdilər. Daşnaksutyunun Cavaxetiyada törətdikləri vəhşiliklər oxucuların diqqətini xüsusilə cəlb etdi. «Ertoba» qəzetində «Cavaxeli» ləqəbi ilə

bir məqalə çap olunmuşdur. «Qana bulaşmış əllər» adlı bu yazıda Xospiy kəndinin əhalisinin həm də Poladaşvili soyadlı gürcü müsəlman ailəsinin tamam qırılmasından bəhs edilirdi. Bu cinayət aktı 10 may 1918-ci ildə keçirilən Gürcüstan Milli Şurasının iclasında müzakirə obyektinə çevrildi. Həmin məsələ ilə bağlı Ermənistan Milli Şurasına ünvanlanan müraciət isə cavabsız qaldı.

Daşnakların Axalkalakidə törətdikləri bu və ya digər vəhşilikləri misal gətirən müəllif yazır: «Bu gün Ermənistan nümayəndəsi Kiyevdəki səfirindən xahiş edir ki, Gürcüstan hökumətinin günahı ucbatından əzab çəkən erməni qaçqınları barədə Avropanı məlumatlandırısın.... Nədən Camalyan cənabları Zorianı, onların kompaniyası Axalkalakidə yoldaşlarının əli ilə günahsız gürcü müsəlmanlarının başlarını qəddarlıqla kəsdiklərini, sonra isə oradan xəlvətcə çıxardıqlarını dünyaya car çəkmirlər... niyə onu demirlər ki, erməni daşnakları ilə yanaşı Məshəti və Cavaxetidən olan yerli sakin sayılan qaçqınlar da məhv olur.

Bəyəm Gürcüstan hökumətinin vəsəiti ola – ola öz ürəklərinə doğma, bizim mədəniyyətimizin son varislərini yardımsız qoyardımı? Siz əli qana bulaşmış daşnaklar Gürcü demokratiyasına ləkə yaxmaq istəyirsiniz».

«Aşxatavor» və «Orizon» erməni nəşrləri Ermənistanın özündə qaçqınların ağır vəziyyətinə göz yumaraq özgəsinin bostanına daş atırlar. 8 noyabr 1918-ci ildəki Gürcüstan Parlamentinin iclasında Arçil Cacanaşvili Yerevandan aldığı məktublarla iştirakçıları tanış etdi. Orada erməni qaçqınlarının dözülməz, ağır olan taleyi bütün təfsilatı ilə təsvir edilmişdir. «Görün Ermənistan paytaxtında nələr baş verir? - deyər A.Cacanaşvili davam edir – yəni kimin hünəri olar desin ki, Yerevanda erməni qaçqınları üçün hökumət ikinci Mesopotamiyanı yaradıb. Təbii ki, əsla xalqın dostu olmayan təxribatçılar deyər bilər. Çünki onlar qaçqınlara yardım edə bilməyən Gürcüstanı susmaqda suçlayaraq onun ermənilər üçün ikinci Mesopatomiya olduğunu israr edirlər».

Bundan sonra «Orizon» qəzeti yalan xəbəri dərc edib ki, dünya Osmanlı hökuməti ilə razılaşmalara baxmayaraq gürcü hakim dairələri qaçqınların köhnə yaşayış yerlərinə qayıtmağa maneçilik törədirlər. «Qaçqınların öz vətəninə qayıtmasını tələb edir» çağırışı ilə qəzet erməniləri qızışdırmaqda idi. Eynən bu

sayaq ittihamları Yakcanyanın başçılıq etdiyi erməni nümayəndə heyəti Gürcüstan parlamentinin sədrinə qarşı irəli sürmüşdür.

Bu məsələyə toxunan N. Jordaniya qeyd etmişdir ki, bu elə bir təxribatdır ki, belə cəfəngiyata qulaq asmaq hələ bizə qismət olmamışdır. Mətbuat azadlığı məsələsində dayanaraq o, «Orizon» qəzetinin fəaliyyətini qərəzli və araqızışdıran kimi qiymətləndirirdi. Sosial-demokratların liderinin sözlərinə görə, gürcülər bu hadisədən çox-çox əvvəl qaçqınların geriyyə, öz əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtmasında maraqlı idilər.

N.Jordaniya deyirdi ki, onların indi də geriyyə qaytarılması mümkün olduğuna baxmayaraq, bir kimsə: «Əzizlərimiz onların qaytarılmasında bizə kömək edin» deyərək müraciət etməyib. Onlar (ermənilər) bu barədə əsla fikirləşmir, yalnız bağırırlar ki, Mesopatamiyadır.

N. Jordaniyanın bəyanatı həqiqətə aparan məntiqi fikirlərə aparırdı. Əgər Daşnaksutyunun liderlərinin fikrinə görə Gürcüstan da həqiqətən erməniləri asıb-kəsən bir dövlətdirsə, Ermənistan, onu hakim partiyası hər vəchlə çalışıb erməniləri Gürcüstandan çıxartmalı idi. Lakin onlar bu istiqamətdə bir addım belə atmaq barədə fikirləşmirdilər də. İdeoloji müharibədə məğlub olmuş erməni siyasətçiləri sadəcə, Gürcüstanın nüfuzuna xələl gətirməklə xal toplamağa, bununla da geniş ictimaiyyətin, eləcə də Avropa ölkələri nümayəndələrinin gözündə öz laxlamış hörmətlərini bərpa etməyə çalışırdılar.

Mövcud siyasət Gürcüstan hökumətini erməni qaçqınlarının yubanmadan ölkədən çıxarılmasını tələb etmək məcburiyyətində qoydu. Bu məsələyə dair SP. Cediyanın çıxışı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bir sıra vacib problemlərlə yanaşı o, ayrı-ayrı vaxtlarda öz tarixi yaşayış yerlərindən Gürcüstana köçürülmüş erməni qaçqınlarının geriyyə qaytarılması məsələsinə ayrıca diqqət yetirmişdir. SP. Cediya qeyd etmişdir ki, bu köçürülmə-gürcülərlə ermənilər arasında olan qarmaqarışlıqlığı aradan götürmək üçün yeganə imkan –Gürcüstanın dağıdılmasına və parçalanmasına xidmət edən erməni ideyasının kökünü kəsmək istiqamətində məsələnin radikal həlli yolunda yeganə vasitədir. Əgər Ermənistan rəhbərliyi özünə gəlib Gürcüstan müstəqilliyini laxlatmaq, dövlətin daxilində hərbi üsyan hazırlamaq əvəzinə öz xalqının güzəranının bərpasına çalışsaydı, o zaman Gürcüstan da, bütün Zaqafqaziya,

o cümlədən, ermənilərin özləri də rahatlıb uduşda olardılar. Yox, əgər onlara mütəmadi olaraq siyasi partlayış və bəd əməllər törətmək sərf edirsə, onda bizlər üçün qarantıya yalnız birliyin təməli olan Milli qüdrətimiz ola bilər. Ərazilərimizin bütövlüyü məsələsinə bilavasitə ermənilərin iradəsinə tabe etmək qəbulədiməzdir. Ona bel bağlamaq olmaz ki, ermənilərin səmimiyyəti onları öz ideya və imkanlarından çəkinməyə vadar etsin. Və bu, erməni xalqının xoş məramı hesabına deyil, yalnız daxili birliyimiz sayəsində mütləq baş verəcək. Ona görə də daima səfərbər olmalı, daima millət daxili vəhdətimizin qayğısına qalmalıyıq. Hər bir şeyə hazır olmaq ən ümdə məsələyə çevrilməlidir. Biz bilərəkdən həcm baxımından yöndəmlı sitat gətirdik ki, həmin məsələ ilə məşğul olan hər bir siyasi partiya üçün bu proqram səciyyəsi daşıyır. Sp. Cediya da belə mövqeyin formalaşmasının tutarlı əsasları var. O, cərayan edənlərə düzgün qiymət verməklə vəziyyətin süni şəkildə qızıışdırılması əleyhinə hansı tədbirlərin vacibliyini göstərə bilmişdir. Bu da gürcü siyasi fikrinin nümayəndələri tərəfindən mövcud problemi dərk etməyə, ona doğru diqqət verməyə kömək göstərmişdir.

4631
Türkiyə tərəfi erməni qaçqınlarını geri qəbul etmək istəmirdi. Gürcü hökuməti 2 avqust 1918 - ci ildə erməni qaçqınlarının geriyyə qaytarılması məsələsinə Türkiyə nümayəndəsi Əsəd paşaya çatdırmaqla yanaşı bu barədə sentyabrın 6 - da Almaniyada olan Ak. Çxengeliyaya nota göndərmişdir. O, Almaniyanın hakimiyyət dairələri ilə danışıqlara girərək, onların vasitəsi ilə Türkiyəni qaçqın məsələsinə müsbət həll etməyə razı salmaq məcburiyyətində idi. Həmin ilin 26 oktyabrında Gürcüstan hökuməti Osmanlı diplomatik nümayəndəsi Abdulla Kərimidən xüsusi bəyanat aldı. Orada deyilirdi ki, iki türk, iki erməni və bir gürcü tərəfini təmsil edəcək xüsusi komissiya yaradılsın. Bunun vacibliyi ayrıca vurğulanır. Komissiya qaçqınların sayını dəqiqləşdirməklə yanaşı, onların məskunlaşması üçün boş yerlər müəyyən etməlidir. Yalnız bundan sonra Türkiyənin hökumət adamları onların qayıtması üçün müvafiq sənədləri verə bilərdilər.

Qoyulmuş vəzifənin həlli uzunmüddətli vaxt kəsiyi tələb edirdi. Əldə etdiyimiz bir çox sənədlərdən məlum olur ki, müvafiq sərəncamları gözləməyən qaçqınların bir hissəsi sərhəddi keçmiş, yerində türk əsgərləri tərəfindən güllələnmişdi.

Bununla əlaqədar olaraq N. Jordaniya noyabrın 8 – də Gürcüstan parlament iclasının iştirakçılarını general Makaşvili-dən aldığı teleqramla tanış etdi. Orada oxuyuruq: «Zalqa qaçqın-ları sərhəddi keçir, türk ordusu isə onları güllələyir. Kapitan Kandelakinin hesabatına görə əməlli başlı döyüş baş verir. Türkiyə tərəfi artilleriya atəşi açır, qaçqınlara əl qumbarası atır. Ölənlər çoxdur.»

Həmin sənəd Türkiyə hökumətinin qaçqınlara münasibətini açıqca göstərməkdədir. Bu isə öz növbəsində Daşnaksutyun par-tiyasının nə dərəcədə yalançı olduğunu sübuta yetirir. Çünkü on-lar inad edirdilər ki, guya türklər qaçqınların geri qaytarılmasına hazırdırlar. Bir fakt da olduqca maraqlıdır: «Gürcüstan hökumə-ti Ermənistan Respublikası qarşısında qaçqınların Ermənistana göndərilməsi məsələsini rəsmi şəkildə qaldırıqda Ermənistan hökuməti cavab verdi ki, onları qəbul etmək imkanına malik dey-il. N. Jordaniya 8 noyabr 1918 – ci ildə keçirilən iclasda aşağıda-kıları bəyan etdi: «Biz cənab Camalyanın vasitəsi ilə hökumətə bəyanat göndərdik və qeyd etdik ki, qış yaxınlaşır. Sizin qaçqın-larınızın 1/3 hissəsinin ərazinizə qəbulunu təmin edəsiniz. Onların 1/3 bizdə qalacaq, bir o qədəri isə Armavirə göndərilə bilər. Biz buna belə bir cavab aldıq, onlar qəti olaraq bildirirdilər ki, ermə-ni qaçqınlarını hələlik Ermənistana qəbul edə bilməzlər».

Həmin məsələ ilə bağlı Gürcüstan hökumətinin erməni Milli Şurası ilə apardığı danışıqlar bir nəticə vermədi. Bu faktı Axalka-laki erməni torpaq idarəsinin 9 noyabr 1918 – ci ildə Gürcüstan Milli Şurasına ünvanladığı xahiş də təsdiq edir. Orada qeyd edilir ki, Gürcüstan hökuməti çoxdandır ki, qaçqınların Şimali Qafqaz-a köçürülməsini təklif edir. Son günlərdə isə onlar erməni Milli Şurasına məsləhət görürlər ki, Gürcüstanda yaşayan Axalkalaki qaçqınlarının 2/3-ni Ermənistana çıxartsınlar. Mövcud məlumat-lara görə Şimali Qafqazda qaçqınların vəziyyəti olduqca acınac-qlıdır.

Ermənistan hökuməti öz qaçqınlarını belə saxlamaq imkanın-da deyil. Bundan başqa həlsizləşmiş və yorğun qaçqınlar üçün belə bir uzaq «səyahət» ən faciəli sonluqla nəticələnmə bilər. Bun-dan çıxış edərək məsələni aşağıdakı şəkildə qoyurlar: «Xahiş edi-rik ki, qaçqınlara Gürcüstanda sərf etdikləri yerdə yaşamağa icazə verəsiniz».

«Kavkazskoye slovo» qəzetinin müxbirlərindən biri Sergey Qorodetski də Gürcüstanda erməni qaçqınlarının məskunlaşdı-rılmasına tərəfdar çıxmışdır.

O, Gürcüstan hökuməti qarşısında konkret tələblər qoymuş-dur: «Əgər siz beynəlmiləlisinizsə onda bütün erməni qaçqınla-rını Gürcüstanda yerləşdirin».

Parlamentin sosial-demokrat fraksiyasının 6 noyabr 1918-ci il iclasında gətirilən faktlar təsdiq edirdi ki, erməni hökuməti öz qaçqınlarını yaşadıkları ərazidə yerbəyer etmək imkanına malik-dir, çünkü ermənilər tərəfindən divana məruz qalmaq təhlükəsind-ən ehtiyat edən müsəlmanlar Axalkalaki rayonuna köçür. İclas iştirakçıları bir nəfər kimi israrlayırdılar ki, erməni hökuməti öz qaçqınlarını orada yerləşdirmək iqtidarında olduğu halda buna razılıq vermir. Cənab Camalyan hansısa şübhəli siyasət yürüdür. **N. Jordaniya Ermənistan hökumətinə və nümayəndəliyinə ikinci seçim kimi qaçqınları Borçalı mahalındakı erməni kəndlərinə köç-ürməyi təklif etdikdə də onlar bunun əleyhinə çıxdılar.**

«Ertoba» qəzetində «Daşnaklar və qaçqınlar» adlı baş məqa-lədə erməni hökumətinin bu məsələdəki etirazına aydınlıq gətirir. Orada açıq – aşkar vurğulanır ki, «Böyük Ermənistan» ideyası ilə aşılannmış daşnaklar qorxurdular ki, Axalkalakidə erməni azalar və onların bu rayona gələcəkdəki iddialarına əsas olmaz, ona gö-rə də bu məsələyə indidən etiraz edirdilər. Həmin qəzet «Erməni vəkillərinin nəzakəti» məqaləsində yazır: «Erməni qaçqınları daş-naklardan ötrü elə bir «ağır artilleriyadır ki, onun «nüvəsi» Gürcüstan Respublikasının ürəyini parçalaya bilər. Məgər bun-dan imtina etməkmə olar?!» Hökumətin başlıca vəzifəsi gürcü li-dərlərini öz təsirində saxlamaq, işlərini görmək – bununla da öz qaçqınlarını Gürcüstandan əsla köçürməmək idi. Gürcü siyasi mövqeyinin fikrinə gəlinə, deməli ki, bu məsələlərlə bağlı on-ların formalaşmış qəti xətti var idi və ona əsasən erməni qaçqınla-rının məskən saldığı hər qarış Gürcü torpağı Gürcüstanın ziyanı-na ucaldılmış qala heab olunurdu. Problemə bu sayaq yanaşma forması 8 noyabr 1918 – ci ildə Gürcüstan parlamentinin rəsmi iclasında qeyd edilmişdir.

Bu o səbəbdən baş vermişdir ki, Gürcü cəmiyyəti daşnak-sutyunun fəaliyyətindən tam xəbərdar olmalı, bütün informasiya-ları əldə etməli idi. Parlamentin həmin iclasında Sp. Çediyanın

çıxışında bütün təfərrüatı ilə göstərilirdi ki, «Böyük Ermənistan» ideyası gələcəkdə gürcü ərazilərinin işğalı demək idi və özlüyündə təhlükə daşıyırdı. O, Gürcüstan ərazilərində gürcü – erməni birgəyaşayışını mümkünsüz sayır, erməni təşkilatlarının antigürcü fəaliyyətlərinə dair misallar gətirirdi. Yekunda Sp. Çediya demişdir: «Onlar gürcü demokratiyasının bünövrəsini sarsıtmağa əlverişli məqam gözləyirlər. Buradan da dəstək verənlərin və həyata keçirilən daşnak ideyalarının nə dərəcədə təhlükəli, zərərli olduğu aydınca görünməkdədir».

Sənədlər və mətbuat materialları təsdiq etməyə əsas verir ki, Daşnaksutyun partiyası Gürcüstan hökumətinə qarşı səlİb yürüşünə elə vaxtda başladı ki, o zaman qonşu ölkələrdən, ələlxüsus Rusiyadan təhlükə gözlənilirdi. Çünkü əksinqilabı dəstəkləyən ruslar onlara hər cür yardım göstərməkdən çəkinmirdilər. Bu məsələlərə toxunan AL. Lordkipanidze qeyd edirdi ki, Gürcüstan demokratiyasına real təhlükəni gördükdə onlar şər qüvvələrin fəaliyyətini gücləndirməyə çalışırlar. Onların arasında daşnaksutyun partiyası da var idi.

Gürcüstan parlamentinin iclaslarındakı stenoqrafik hesabatlardan görüldüyü kimi həmin partiyanın fəaliyyəti Gürcüstanın Milli maraqlarının əleyhinə yönəlmişdir: «Onlar sidq ürəklə erməniləri çılğınlığa səsləməklə gürcü xalqına və demokratiyasına onlarda nifrəti qızıdırırlar. Bu baş tutduqda özlərini qalib hiss edəcəkdilər» deyər - qeyd edən Seretelinin fikrini N. Jordaniya belə təkrarladı: «Biz milli ədavətin və narazılığın qızıdırılmasına şərait yaratmırıq».

Daşnakların siyasi «oyunları» o dərəcədə təhlükəli idi ki, siyasi fikir bu partiyanın xadimlərini «üzə çıxartmaq» qərarına gəlir. O vaxtkı Ermənistan rəhbərləri Gürcüstanın əleyhinə yönəlmiş sazişləri Azərbaycanla bağlayır, hətta silah gücünə Azərbaycandan on minlərlə erməni qovmuş şəxslərlə qucaqlaşmış öpüşürdülər. Onlar Gürcüstan hökumətini erməni qaçqınlarının tələbatını ödəmək gücündə olmadıqları üçün tənqid edirdilər. Bütün bunlar barədə «Ertoba» baş məqaləsində hiddətlə yazırdı.

Qeyd edilməlidir ki, öz həyasız niyyətlərini həyata keçirməkdən ötrü erməni millətçiləri gürcü hökumətinin hədsiz dözümlülüyündən istifadə edərək, çətinlikləri və problemləri özün-

nə bəs edən Gürcüstan hökumətinə və xalqına əlavə əngəl kimi minlərlə ermənini Gürcüstana köçürmüşdü.

Məhz bu dözümlülük bumeranqsayağı Gürcüstanın özünə qarşı çevrildi və erməni millətçiləri öz qaçqın həmvətənlərindən maksimum yararlanaraq, onlara ev-əşik vermiş ölkənin əleyhinə getmiş oldular. Bolşeviklər tərəfindən 1918-ci ilin iyununda Düşetidə təşkil olunmuş üsyanda erməni qaçqınları xüsusi fəallıqla fərqləndirildilər. Buraya 1918-ci ilin sonunda baş vermiş erməni – gürcü münaqişəsində erməni qaçqınlarının iştirakını əlavə etmiş olsaq o zaman siyasi fikir və bütün gürcü cəmiyyətində onlara qarşı neqativ münasibətin olması təbii görünər.

«Ertoba» qəzetində «Qaçqınlar məsələsinə dair» başlıqlı məqalədə hökumətin qərarına toxunularaq göstərilir ki, Daxili İşlər nazirinə Gürcüstan ərazisindən erməni qaçqınlarının qovulması tapşırılırdı. Məqalədə müəllif bu qərara haqq qazandıraraq zəngin erməni təbəqələrinin təkcə ölkənin daxilində deyil, ondan kənardada da antigürcü təbliğat və təşviqat kompaniyası maliyyələşdirməsini faktiki subuta yetirmişdir.

«Erməni təbələri, - deyər, müəllif qeyd edir, - qaçqın sifəti ilə ölkəmizdə son ərzaq ehtiyatlarını dağıdır və onların burada qalması İrəvan hökumətinin vəziyyətini yüngülləşdirəcək. Əvvəlki vaxtlarda biz qonşularımıza kömək etməkdən imtina etmirdik, bu gün isə İrəvan hökuməti qaçqınlarını özü dolandırmalıdır. Görünür hökumət o qədər güc toplayıb ki, hətta bizə heç bir xərcdən çəkinmədən, müharibə etməyə hazırlaşır».

Gördüyümüz kimi hər şey burada səsləndi. Gürcüstanın siyasi fikri gürcü - erməni münasibətləri ilə bağlı bütün hadisələri tam reallığı ilə dərk etmişdir. İlk növbədə Zaqafqaziyada cərəyan edən proseslərə düzgün və obyektiv qiymət verildi. Yuxarıda göstərilən cinayətkar əməllərdə bütöv erməni xalqı deyil, Daşnaksutyun partiyasının siyasəti və erməni hökumətinin xadimləri günahlandırılırdı.

Gürcü siyasətçiləri ayrı-ayrı fərdlərin, vəhşi daşnak xadimlərinin səhvlərini erməni xalqının çiyinə yükləmək niyyətində olmayıblar. Onlar iki qonşu xalqın münasibətindəki gərginliyin zərərsizləşdirilməsi istiqamətində erməni hökumətinə müxtəlif variantlar təklif edirdilər. İ. Qomartelinin təklifi diqqəti cəlb edir. Təklifin kökündə Gürcüstan ərazisində Daşnaksutyun partiyası-

nın fəaliyyətini cilovlamaq tələbi dururdu. İ.Qomartelinin fikrinə, bu təşkilatın sərbəst fəaliyyəti gürcü – erməni xalqları arasındakı münasibətləri kəskinləşdirə bilərdi. Ş.Karumidze ona tərəfdar çıxdı. «Hökumətimiz erməni millətçilərinə qarşı açıq, amansız mübarizə aparmalıdır, bu, müstəqilliyimiz, suverenliyimiz uğrunda mübarizə olacaqdır. Həmin mübarizədə sözümlə, əməlimizlə bir olmalıyıq», - deyə, Ş.Karumidze sözünü yekunlaşdırdı.

Yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, Gürcüstan siyasi fikrin nümayəndələri erməni millətçiləri ilə mübarizə məsələsini milli müstəqillik məsələləri ilə əlaqələndirirdilər. Bununla bağlı Sp.Çediyanın ölkə parlamentinin qarşısındakı çıxışı heç də təəccüb doğurmur. «Onlarla münasibətlərdə biz nəzakət və acizlik siyasəti yürüdə bilmərik. Buna bənzər hallarda biz hər hansı sentimentallığı kənara atmalıyıq». Parlament iclasında deputatlar rəsmi səviyyədə Daşnaksutyun partiyasına etimadsızlıq bildirirdilər.

«Ertoba» qəzetinin «Ətrafımızda» adlı baş məqaləsində deyilir: «Erməni daşnakları ikili siyasətə qulluq edən ikiüzlü bir partiyadır. Hamı ilə mübarizə apardığı halda, hamı qarşısında «quyruq bulayır». Hamı ilə dostluq edir və hamıya xəyanət edir. Son zamanlar bu hallar daha qabarıq üzə çıxmaqdadır».

Hər bir partiyanın siyasi kursunu əsasən şəxsiyyətlər müəyyən etdiyindən onun fəaliyyətinin nəticələri bilavasitə fərdlərdən asılıdır və daşnakların fəaliyyətinə qiymət verilərkən bu milliyyətçi partiyanın qabaqcıl nümayəndələrinə xüsusi diqqət yetirilməli, yükün ağırlığı onlara yönəldilməli, bu baxımdan qiymətlənməyə haqq qazandırılmalıdır.

Parlament iclasında A.Cacenaşvili həmin pariyta liderlərinin birini aşağıdakı tərzdə xarakterizə etmişdir: «İkili siyasət yürüdən Xatisov Rusiyaya sədaqətli olduğuna and içirdi. Bu gün, vəziyyət dəyişdikdə, öz sədaqətini Osmánlılara bildirir, halbuki, əvvəllər onlara satqınlıq siyasəti aparırdı. Xatisov – qaçqınlığı törədən ənənəvi siyasətçilərin tipik nümayəndəsidir. Onlar əbəs yerə düşünülər ki, insanları müharibə qaçqınlara çevirir, onları bu hala avanturizm və siyasi kallıq gətirib çıxarır».

Parlament iclasının stenoqrafik hesabatlarından məlum olur ki, Daşnaksutyun partiyanın liderləri özlərini əsla Gürcüstan vətəndaşları saymırlar. Buna müvafiq olaraq onun maraqlarına

qulluq etməyə özlərini borclu bilmirlər. Buna ən parlaq təsdiq isə 1918-ci il 8 noyabr parlament iclasındakı deputat Barxudaryanın çıxışıdır: «Hökumətinizin nümayəndəsi onun səlahiyyətlərini təsdiqləyən sənədləri təqdim etdikdə alqışlar qazandı». Bu sözlərə şərh verən Qomorteli qeyd etdi ki, daşnaklar özlərini Gürcüstan vətəndaşı hesab edən bu «zadlar» onun hökumətini tanıyacaqlar». Buradan bəllidir ki, Gürcüstan ərazisində fəaliyyətdə olan Daşnaksutyun liderləri nə üçün Ermənistanın maraqlarına qulluq edir, erməni hakim dairələrinin göstərişlərini yerinə yetirirlər.

İstinad etdiyimiz sənədlərdən iki şey bəlli olur: 1) Gürcüstan DİN-nin nəzdində yaradılmış qaçqınlara Yardım Komitəsinin apardığı iş sübut edir ki, Gürcüstan hökuməti bu məsələni dövlət səviyyəsində həll edirdi; 2) Arxiv məlumatları təsdiq edir ki, cari mərhələdə qaçqınlara yardım imkan daxilində millətlərə fərq qoyulmadan bərabər göstərilirdi. Özü də bu on minlərlə gürcünün doğma yurdundan perikmiş, Borçalı meşələrində qırıldığı bir vaxtda baş verirdi. Daşnaksutyun partiyanın böhtançı kampaniyası heç bir əsasa söykənməsə də onun məqsədi beynəlxalq ictimaiyyətin gözündə gürcü demokratiyasını nüfuzdan salmaq, həm də erməni qaçqınlarını gürcü hökumətinə qarşı qoymaq, dövlətçiliyin əsaslarını dağıtmaq idi; 3) Gürcüstanın siyasi fikri Ermənistan milli şurasının, «Orizon» və «Aşxatavor» qəzetlərinin işinə obyektiv qiymət verməklə respublika əhalisinə ölkədə ki, mövcud siyasi vəziyyətin düzgün, qərəzsiz mənzərəsini aydınlaşdırmaq arzusunda idi. Ləngimədən Gürcüstandan erməni qaçqınlarının çıxarılması haqqında qərar milli dövlətin qorunması baxımından əsaslandırılmış real addım idi; 4) Gürcü siyasi fikrinin böyük xidməti odur ki, o, cəmiyyətə səbəbləri açıqlamaqla, erməni hakim dairələrinin öz qaçqınlarını Gürcüstandan çıxartmaq istədiklərini, bununla da Daşnaksutyun liderlərinin əli ilə həmin böyük kütləni gürcü dövləti ilə üz-üzə qoymaq kimi məkrli planını üzə çıxartdı.

Çevirəni: Ramiz BƏKİROV

II FƏSİL

Gürcüstanın siyasi düşüncəsində Daşnaksutyun partiyası və Erməni Milli Şurasının fəaliyyətində antigürcülüğün əks olunması

Gürcü-erməni münasibətlərinə dair məsələlər içərisində Gürcüstanda fəaliyyətdə olan Daşnaksutyun və erməni milli şurası liderləri ilə bağlı məsələlər xüsusi diqqəti çəkəndir. Mübaligəsiz deməli ki, Gürcüstanın dövlət müstəqilliyinin bəyan edilməsi, gənc gürcü dövlətinin siyasi və iqtisadi dirçəlişi erməni şovinistlərinə sərfəli deyildi, çünki onlar Gürcüstanın tarixi ərazilərini işğal etməyi planlaşdırırdı.

Gürcü hakim dairələri üçün erməni siyasətçilərin planları sirr deyildi. Ona görə də Daşnaksutyun liderlərinin hər hansı fitnəsi dərhal müvafiq cavabını alırdı.

Gürcüstan DİN əməkdaşlarının yüksək peşəkarlığı xüsusi qeyd olunmalıdır. Onlar Dzeqvi stansiyasında törədiləcək diversiya aktının sifarişçilərini təyin etməklə yanaşı icraçıları həbs etməyə də nail oldular. Daşnaksutyun Ter- Abramyans, İmaqailov, Kürülyan və başqaları saxlanıldı.

19 iyul 1918 – ci ildə Melik- Kazaryansın evində aparılan axtarış nəticəsində bir neçə yeşik dinamit, mərmilər, tüfəng və digər hərbi sursat aşkar edildi. Anbarı milis forması geyinmiş erməni millətindən olan naməlum şəxslər qoruyurdu. Əməliyyat keçirilən zaman Nikoladze polkovnik Kunxovskini, Pastrulini (o, Tiflis jandarm idarəsinin rəisi idi), general Fon Rubenau və zabıt Aleksandrovu həbsə almışdır - onlar erməni milli şurasının göstərişlərinə müvafiq olaraq hərəkət edirdilər. Bir ay keçməmiş Mantaşevin Karvansarasında DİN əməkdaşları silah anbarı tapdılar. Bu faktla bağlı «Ertoba» qəzeti «Şovinistlərin maskalanması» baş məqaləsini ilk öncə Qafqaz regionunda mövcud gərgin siyasi duruma yönəldərək onu ikinci Balkan regionu adlandırmış, Azərbaycan – erməni qarşıdurmasına haqq qazandıran partiyaları cinayətkarlar elan etmiş, onları Gürcüstanı vətəndaş müharibəsinə sürükləməkdə günahlandırmışdır. Dəlil kimi Mantaşevin Karvansarasında aşkar edilmiş silah anbarı gətirilmişdir. Məqalə

sual verir: «Bu silahlar kimə məxsusdur və hansı məqsədlərə xidmət edəcəkdir?»

Cavab isə bəlli idi. Bu silahlar Daşnaksutyun partiyasının mülkiyyəti idi. Qəzet yazır: «Bu partiya millətlərarası mübarizələrdə» mətinləşərək millətlərarası münasibətləri alovlandırmağa xidmət edir. Onun fəaliyyətinə son qoyulmasa, erməni demokratiyası ondan üz çevirməyə, Qafqaz xalqları arasında dostluğu, qardaşlığı möhkəmlətmək çətin olacaq».

Məqaləyə istinadən demək olar ki, Daşnaksutyun partiyası Qafqaz xalqlarının qonşuluq münasibətlərində əsas maneədir. Oxuculara bu ittiham şisirdilmiş görünsə belə faktlar hər şeyi deyir.

Avqustun 15- də «Ertoba» qəzeti redaksiyası Gürcüstanda erməni diplomatik missiyası məlumat bürosundan aşağıdakı məzmununda məktub almışdır: «Erməni diplomatik missiyasının məlumat bürosu hamıya bəyan edir ki, Mantaşevin Karvansarasında saxlanılan mülkiyyət erməni ordusunun xüsusi korpusuna məxsusdur və onun üzərindəki möhür həmin bölməndir. Heç bir partiya, o cümlədən Daşnaksutyun partiyası bu əmlaka sahib deyil.

Həmin silahın kimə aid olduğu barədə məsələ qalxmır. Söhbət ondan gedir ki, Gürcüstan hakim dairələri bundan xəbərsiz idilər. Erməni diplomatik missiyasının rəhbəri A. Camalyana gəldikdə o, «qatı daşnakçı» idi. Ona görə də yuxarıdakı bəyanat olduqca sönük görünür və özünə bəraət təsiri bağışlayır. Diplomatik missiya Gürcüstan ərazisində sursatın saxlanılması barədə rəsmi bəyanat verməyə borclu idi. Bu konkret hadisəyə bağlı Gürcüstan hökuməti özü tədbir görəcəkdə və öz ölkəsində anbarın mövcudluğu barədə müstəqil qərar qəbul edə biləcəkdə.

Gürcüstan müstəqilliyini elan etdiyi ilk günlərdəcə mydafiə nazirliyinin xüsusi əmri ilə erməni hərbi hissələri Gürcüstan ərazilərindən dərhal çıxarılmalı idi. Erməni diplomatik nümayəndəliyi əmrə itaətsizlik nümayiş etdirərək gizlədilmiş silahların mühafizəsini erməni əsgərlərinə tapşırırdı. İş az qala silahlı toqquşmayacan gərginləşdi. Qan tökülməsinə deyər məsələyə bilavasitə Daxili İşlər naziri, şəhər rəhbərliyi və Gürcüstanda akreditə olunmuş erməni diplomatik nümayəndəliyi qarışmalı oldular. Daşnaksutyun partiyasının ikili siyasi oyununa diqqət yetirən qəzet hökumətdən məqsədyönlü tədbirlərin görülməsini israrlayaraq qeyd edirdi.

Daşnaksutyun siyasəti hökumət siyasətidir. Biz xüsusi ehtiyatla dövlətimizin əleyhinə istiqamətləndirilmiş Daşnaksutyunun əməllərini izləməliyik.

Rəsmi münasibət və məsələnin bu sayaq qoyuluşu göstərir ki, Gürcüstan erməni diplomatik nümayəndəliyinə inamsızlıq nümayiş etdirir və buna bütün əsaslar var. Deyilənlərin təsdiqi kimi «Gürcüstanda cənab Camalyanın rolu» məqaləsini göstərmək olar. Aşkarlanmış silahlara qayıtdıqda «Ertoba» qeyd edir ki, Gürcüstan münafişinin həlli naminə kompromis qərar təklif etməyi vacib sayaraq silahların şəhərdən çıxarılmasını məsləhət bilib, hər bir silahın qeydə alınmasını əsas şərt kimi irəli sürmüşdür. Bu tədbirin keçirilməsindən sonra silahlar faktiki olaraq hüquqi sahibində, yəni erməni ordusunda qalmalı idi. Belə bir güzəştə baxmayaraq erməni nümayəndəliyinin başçısı Camalyan məsələnin həllini süni şəkildə uzadırdı. Elə həmin məqalədə oxuyuruq: «Əgər bu ərköynlüyün arxasında hər hansı daşnak məqsədi gizlənsə o zaman bunu Gürcüstan hökumətinə hörmətsizlik kimi qiymətləndirmək olar. Bu, daxili işlərə qarışmaq deməkdir. Hökumətə cənab Camalyandan daha yaxşı məlumdur ki, silah və partlayıcı maddələri harada saxlamaq sərfəlidir».

Məqalədə hökumətə haqlı narazılıq ünvanlanmışdır. Ermənistanla gərgin münasibətlər şəraitində paytaxtda qanunsuz silahların saxlanması barədə «falçılıqla» məşğul olmaq cinayətdir. Silahların müsadirəsi, cinayətkarların həbsi yeganə və düzgün qərar olardı. Əgər Gürcüstan hökuməti bunları etməyibsə bu, yalnız siyasi amal və gürcü-erməni qanının axıdılmaması naminə idi.

Erməni hakim dairələri, əksinə, anti-gürcü fəaliyyətini davam etdirirdilər. Burada Gürcüstan sərhədlərinə aid Ermənistan – Türkiyə sazişi nəzərdə tutulur. Həmin məsələni ətraflı olaraq «Ertoba» qəzeti «Ətrafımızda» məqaləsində işıqlandırmışdır. «Gizli sərhədlərimiz barədə onlar Osmanlılarla danışıqlara girirlər. Oxucu! Belə bir variantı təsəvvürünüzə gətirirsiniz – Ermənistan və Osmanlılar Gürcüstana qarşı: Sonuncuların tarixi səylərini biz anlaya bilərik – Gürcüstanı dağıtmaq. Lakin erməni daşnaklarını? Osmanlılara gəldikdə deməliyik ki, onlar ermənilərin başını sığallamayacaqlar axı!?!»

Gürcüstan milli dövlətini dağıtmaq niyyətini rəhbər tutan Ermənistan hökuməti Britaniya ordusunun Gürcüstana daxil olmasından sonra da öz kursunu tətbiq etməyə davamlı idi. Erməni millətçilərinin ingilis dilində buraxdıqları «Qafqaz poçtu» qəzeti məlumat verirdi ki, «Qafqaz respublikaları içərisində yalnız Ermənistan əzəldən ingilis meyillərinə söykənirdi». Bu qəzetin iddiasına görə əvvəllər Tiflis ermənilərə məxsus idi və yalnız millətçilik tədbirlərindən sonra şəhər Gürcü hökumətinin əlinə keçdi. «Ertoba» qəzetinin fikrincə bu sayaq təbliğatın iki məqsədi var idi.

1. İngilisləri Gürcütana, onun müstəqilliyinə qarşı qoymaq.
2. Gürcüstan ərazilərinə olan iddialara haqq qazandırmaq.

Təbii ki, döyüşlər başlayandan sonra ermənilərin anti-gürcü fəaliyyəti Gürcüstanın özündə belə daha da güclənir. Şovinistlərin hərəkətinə Aramyansın evində yuva salmış Ermənistan milli şurası rəhbərlik edirdi.

2 dekabr 1918-ci ildə xüsusi dəstənin rəisi Sp. Çediya Daxili İşlər nazirinə məlumat verdi ki, öz qərargah mənzilində Ermənistan milli şurası gizli müşavirələr keçirir. Gürcüstana qarşı mübarizəyə erməni milliyətindən olan cavanları toplayır ki, könüllülər ordusu yaratsın. Eyni zamanda aydınlaşır ki, erməni gənclərinin səfərbərliyinə Barxudaryan Aleksandr Vasilyevin və Camaqosyans Georqi Paqosoviç rəhbərlik etmişlər. Sp. Çediyanın imzaladığı digər sənəddən bizə məlum olur ki, xüsusi dəstə tərəfindən saxlanılan polkovnik Duluxanovda Ermənistan hökumətinin verdiyi sənəd tapılmışdır. Bu sənəd ona Gürcüstan ərazisində xüsusi təyinatlı dəstələr yaratmaq üçün erməni, rüs əsgər və zabidlərinin səfərbərliyinə səlahiyyət verir. Həmin dəstə Gürcüstan ordusuna qarşı istifadə edilməli idi. 13 dekabr 1918-ci il parlament iclasının çıxışında Daxili İşlər naziri N. Ramişvili öz opponentlərinə belə bəyanat verdi: «Burada deyiləndə ki, hökumətin erməni qaçqınlarının çıxarılmasına dair bəyanatı narahatlıq doğurur mənə təəccüb bürüyür. Biz tam aydınlığı ilə bəyan edirik ki, Tiflisdə erməni əsgərlərinin səfərbərliyi keçirilirdi. Səfərbərlik təkcə Tiflisinin özündə deyil, həm də Gürcüstanın başqa güşələrində ... (o cümlədən Ukrayna, Don və. s) yerlərdə təşkil edilir, özü də bu Tiflisdən idarə olunurdu». Daşnaksutyun və Milli şura Türkiyə-

dən qovulmuş və Gürcüstanda sığınacaq tapmış erməni qaçqınlarını elə Gürcüstanın əleyhinə silahlandırdılar.

«Ertoba» qəzeti «Yenə də xarici siyasət haqqında» adlı baş məqaləsində yazırdı: «Dünən didərgin olan, Gürcüstanda sığınacaq tapmış bu adamlar bu gün Gürcüstana qarşı çıxış edirdilər. Biz erməni demokratiyasını Ermənistan rəhbərliyinin şərfəsiz hərəkətlərini ittiham etməyə, ədalətli qiymət verməyə çağırırıq». Gözləndiyi kimi «erməni demokratları» bu çağırışları cavabsız qoydular. Tezliklə məlum oldu ki, Melik-Kazaryansın evində tapılmış silahlar Gürcüstan ərazisində yaradılmış erməni təşkilatı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Nəhayət, Gürcüstan hökuməti Ermənistan milli şurasının fəaliyyətinə Gürcüstanın bütün ərazisində qadağa qoydu. Eyni zamanda Aramyansın evində axtarışlar aparılması məsələsi qaldırıldı. Lakin sonuncu tədbiri həyata keçirmək mümkün olmadı: erməni milli şurası bu evi tərk etdi və buraya İngiltərə nümayəndəliyi yerləşdirildi. Gürcüstan DİN-i 1919-cu il mayın 27-də Xarici İşlər nazirinə bildirdi ki, Aramyansın evində erməni millətçi nümayəndələrinin qalıb-qalmaması barədə məlumatla malik deyillər. Əvvəllər həmin ev Almaniyaya missiyasına məxsus idi. Onların yerinə ingilislər gəldi. Axırıncılar bəyan etdilər ki, evdəki erməni nümayəndəliyi barədə onların anlayışı belə yoxdur. Arxivin möhürlənməsi, anbarın açılması zamanı Gürcüstan təmsilçisinin kim olduğunu da dəqiqləşdirmək mümkün olmadı.

Ehtimal etmək olar ki, bura da erməni pərəst mövqeli ingilislərin himayəsi olmadan keçinməyib. Erməni milli şurası binadakı mülkünü təcili və sakitcə çıxarmağa müvəffəq oldu. İstisna olunmur ki, həmin binada olan mülk ingilislərin himayəsi sayəsində toxunulmaz qalmışdır.

Gürcüstan hökuməti başqa üsullara əl atıb cinayətkarları aşkarlayıb cəzalandırmağa çalışırdı. Bu, Ermənistan nümayəndələri Doluxanov və Avetisyanın qəzəbinə səbəb oldu. 1919-cu il 10 noyabr parlament iclasında Gürcüstan hökumətinə müraciət edən Doluxanov yanvarın 5-i milliyətçə erməni olan şəxslərin həbsinin quberniya idarəsindən, həmçinin Ədliyyə Nazirliyindən ermənilərin azad edilməsinin səbəblərini açıqlasın. Qoyulan məsələləri cavablandıraraq Ədliyyə naziri Ş. Mesxişvili bütün ittihamları rədd edərək dedi: «Biz məhkəmə orqanlarında dövlət dilini yaxşı

mənimsəmiş şəxsləri saxlamağa çalışırıq». Parlamentin iclasında əsassız ittihamlara cavab olaraq R. Qabaşvili isə aşağıdakıları qeyd etdi: «Ölkə müstəqilliyinin xilasını naminə satqınlıq siyasəti yeridən milliyətçə erməni olan şəxslərə qarşı repressiv tədbirlər keçirmək gərəkdir». Eyni zamanda o, məsələni belə qoydu ki, Ermənistanla müharibə zamanı Gürcüstana qarşı fəaliyyətdə olan bütün xəyanətkarlar məhv olunmalıdır. K. Ninindze, Doluxanov Avetisyan «Orizona» və «Nororizon» qəzetlərinin anti-gürcü fəaliyyətlərini xatırlatdı. Axalkalaki mahalındakı Xospiy kəndinin gürcü müsəlmanlarının amansız qırılması faktı qarşısında qoydu və bəyan etdi ki, nəhəng daşnak partiyasının qanlı siyasəti hər yerdə eynidir. Ona görə də bu təşkilatın buraxdığı zəhərdən qorxmaq lazımdır. Gürcü siyasətçiləri etnik münaqişələrin səbəbini daşnaksutyun partiyasının fəaliyyətində gördüyündən onlara qarşı güc strukturlarının apardıqları əməli tədbirlərə haqq qazandırirdilər. Onlar qanlı müharibəyə cəlb edilmiş arxa cəbhəni təhlükədən mühafizə etməyə çalışırdılar. Ermənilər arasında aparılan axtarışlar, onların həbsi barədə məsələni dinləyən Gürcüstan parlamenti bəyan edir ki, Ermənistanla müharibədə işğalçı fəaliyyəti və hazırlıq aparan Gürcüstanda yaşayan erməni dairələrinin satqınlıqlarına baxmayaraq Gürcüstan hökuməti bir tərəfdən ermənilərə qarşı artan xalqın narazılıq hallarının qarşısını almış, digər tərəfdən isə şanlı ordumuzun təhlükəli elementlərdən təmizlənməsi üçün bütün tədbirləri həyata keçirmişdir. . Belə sənədin qəbul edilməsi erməni iddialarına faktiki cavab olmaqla yanaşı, eyni zamanda Gürcüstan hökumətinin üzvləri Gürcüstan vətəndaşı olan bütün siyasi partiya və təşkilatlara qarşı münasibətinin, rəsmi və qəti mövqeyinin nümayişi demək idi, onların antigürcü siyasətinə verilən dəqiq qiymət idi.

Bu tədbirlər qənaətbəxş olmadığından Daşnaksutyun partiyası öz ziyanlı fəaliyyətindən əl çəkmirdi. Axalkalakidən məlumat verən təsis Məclisinin üzvü Ruxadze Daxili İşlər Nazirliyinə bildirmişdir ki, daşnaklar sayə yazırlar ki, guya ingilislər Axalkalakinə ermənilərə təhvil vermiş və yaxınlarda şəhərə erməni ordusu daxil olacaqdır. Məqsəd ingilisləri Gürcüstanın daxili işlərini cəlb etmək, əhali arasında qarmaqarışlıq salmaq, regionda qeyri-sabit şərait yaratmaq idi. Teleqramda Ruxadze xahiş edirdi ki, əhalini sakitləşdirməkdən ötrü sizin nüfuzlu müdaxiləyə vacibdir

ki, hamıya bəlli olsun - bu təxribat və yalandan savayı bir şey deyil.

DİN dəftərxana rəhbəri Ruxadzeyə ünvanladığı teleqramda qeyd edirdi ki, nazirin etibarına müvafiq olaraq məlumat verirəm ki, Axalkalakinin ermənilərə verilməsi barədə verilməsi barədə xəbəriniz həqiqətə uyğun deyil. İngilislər Tiflisini tərk edir.

Bu informasiya əhalini sakitləşdirə bildi, digər tərəfdən ermənilər ingilis köməyinə olan ümidini də itirmiş oldular. İngiltərənin Yaxın Şərq siyasəti süquta uğradı və indi ingilislər Tiflisini tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Daşnaksutyun partiyasına əks zərbə endirmək üçün olduqca əlverişli şərait yaranırdı.

Gürcüstan Sosial Demokrat Fəhlə partiyası daşnaklarla sonrakı münasibətlər barədə danışıqlar aparmağı qərara alır. 11 iyul 1919-cu il MK-nin iclasında bu məsələ müzakirə predmetinə çevrildi. Protokol yazılarında daşnakların aşağıdakı iddiaları qeydə alındı:

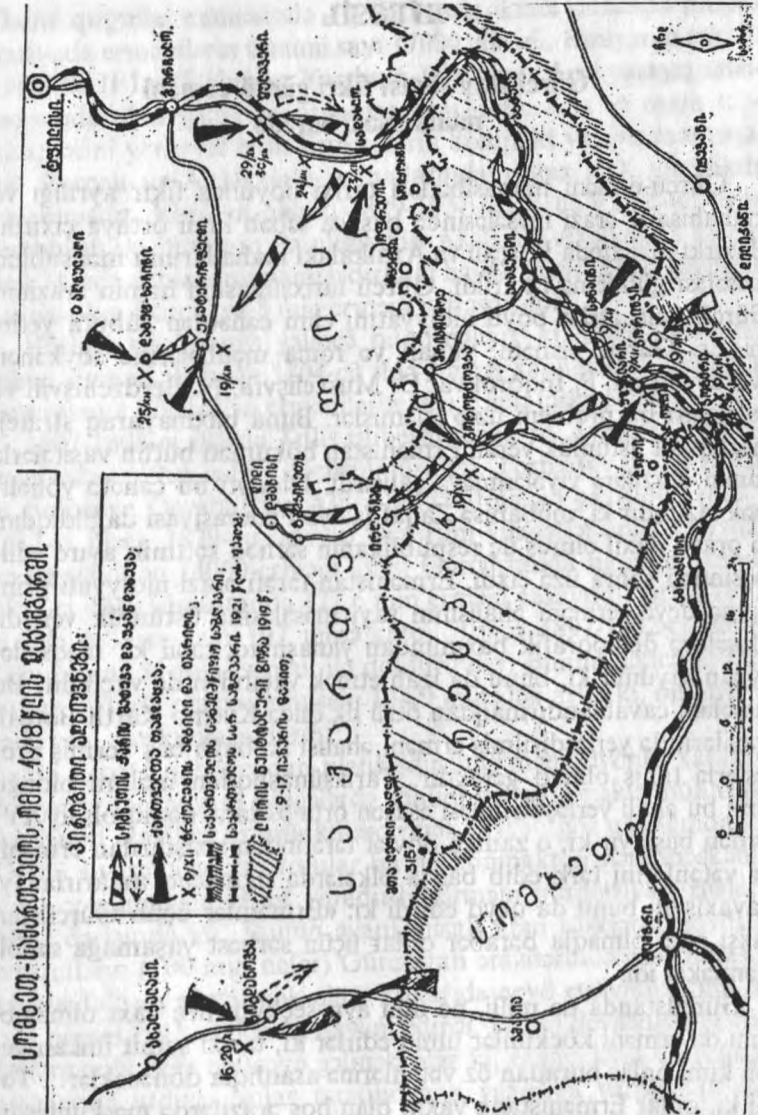
- 1) Gürcüstanda ermənilər özlərini ögey övlad hesab edir.
- 2) Erməni-Gürcü müharibəsində iştirakına görə həbs edilmiş erməniləri azad etmək lazımdır.

MK onlara bu cür cavab verdi:

- 1) London, Paris və s. yerlərdə antigürcü təbliğatını qurtarın.
- 2) Ərazi münaqişələrinin həllinə sülh danışıqlarının yolu ilə başlayın! Həmin sənəd Daşnaksutyun partiyasının Gürcüstan əleyhinə apardığı mübarizənin iri miqyasını təsdiq etməkdədir. Gürcüstan tərəfi sülhsevər siyasət yürüdərək mübahisəli məsələləri danışıqlar yolu ilə həll etməyə çalışırdı.

Daşnaksutyun isə, əksinə, qeyri sabitlik yaradaraq arxadan zərbəni vurmağa fürsət gözləyirdi. Bu partiya xaricdə irimiqyaslı fəaliyyətini genişləndirirdi. Belə mövqe Daşnaksutyuna qarşı inamsızlıq sindromu yaratmış, erməni milli şurasına ehtiyatlı yanaşmağa sövq etmişdir. Gürcüstan hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlər məntiqli və həqiqətə uyğun idi.

Çevirəni: Giya PAÇXATAŞVİLİ

Dekabr 1918-ci il, erməni-gürcü müharibəsinin xəritəsi

III FƏSİL

Gürcüstan siyasi fikri gürcü-erməni münəqişəsi barədə

Gürcü-erməni münasibətləri tarixi boyunca fikir ayrılığı və mübahisələr ərazi məsələsində başlıca səbəb kimi ortaya çıxırdı. Hazırkı məqamda Borçalı və Axalkalaki mahallarının mənsubluq məsələsi gündəmə çıxarıldı. Gürcü tarixşünaslığı həmin ərazinin Gürcüstan əsrlər boyu aidiyyətini elmi cəhətdən sübuta yetirmişdir. Gürcü, erməni, yunan və roma mənbələrinə söykənən İv.Cavaxişvili, P. İnqorokva, D. Musxelişvili, N. Berdzenişvili və başqaları bu problem üzrə işləmişlər. Buna baxmayaraq strateji maraqlara üstünlük verən Ermənistan hökuməti bütün vasitələrlə həmin ərazilərə yiyələnməyə çalışırdı. Diqqəti bu cəhətə yönəltmək lazımdır ki, mübahisə Zaqafqaziya Federasiyası dağıldıqdan və oraya daxil olmuş üç respublikanın sərhəd xəttinin ayırd edilməsindən sonra üzə çıxdı. Ermənistan tərəfi ərazi aidiyyəti prinsipinə deyil, erməni əhalisinin sayı məsələsinə üstünlük verirdi. Məsələyə demoqrafik baxımından yanaşmaq, təbii ki, məqsədəuyğun sayılmır ki, bunu da izah etmək vacibdən də vacibdir. Bu məsələni cavablandırmaqdan ötrü ilk öncə Kvemo Kartli-Borçalı ərazilərində yerləşdirilmiş erməni əhalisi ilə bağlı baş vermiş proseslərlə tanış olmaq gərəkdir. Tarixşünaslıqdan məlum olduğu kimi bu əhali yerləşdirilməsi əsasən orta əsrlərə, dəqiq olsaq XVI əsrdən başlayır ki, o zaman dövlət tərəfindən sıxışdırılan ermənilər vətənlərini tərk edib başqa ölkələrdə sığınacaq axtarırlar. İv. Cavaxişvili bunu da qeyd edirdi ki: «Ermənilər üçün Gürcüstan yaxşı ölkə olmaqla bərabər onlar üçün sərbəst yaşamağa sərfəli məmləkət idi.

Gürcüstanda nə milli, nə dini ayrı-seçkilik heç vaxt olmayıb, həm də erməni köçkünlər ümid edirlər ki, tarixi şərait imkan verən kimi onlar buradan öz vətənlərinə asanlıqla dönəcəklər... Təbii ki, onlar Ermənistana yaxın olan boş ərazilərdə məskunlaşdılar. Odur ki, ermənilərin Kvemo Kartli-Borçalı torpaqlarında yer alması təəccüblü deyil».

Həmin İv.Cavaxişvili göstərir ki, tez-tez türklərin və ləzgilərin hücumuna məruz qalan ermənilər bu yerlərdən getməli oldular.

Daimi qırğınlar nəticəsində – XVIII əsrin ikinci yarısında Zaqafqaziyada ermənilərin ümumi sayı 17000 ailə idi. Rusiyanın təkidli tələbi ilə II İrakli Kvemo Kartlinin-Borçalının Lori yaşayış məntəqəsində olan yararsız torpaqlarında Melik Aba və onun təhkimçilərini yerbəyer etdi. Ermənilərin kompakt yaşayış məntəqələri Borçalı və Axalkalaki mahallarında yalnız XIX yüzillikdə yaranmışdır. Konkret olaraq 1829-1931-ci illərdə Rus dövlətinin təşəbbüsü ilə Ərzurum Paşalığından Axalsix – Axalkalaki mahalına 34 min erməni məskunlaşdırıldığı halda, hazırda Gürcüstanın ərazisi olan Borçalıya 5 min erməni yerləşdirildi?

Kütləvi köçürməyə gəlincə bildirməliyik ki, Rusiyanın anti-gürcü siyasəti ilə bağlı 1804-cü ildə İrəvan xanlığından Tiflis quberniyasına köçürülən ermənilərin sayı 2 min təşkil etdi.

1807-1808-ci illərdə Tiflis quberniyasına və Avlabara 388 erməni ailəsi (1906 nəfər) köçürülmüşdüsə, Tormasov rejimi zamanı Bolnisiyə Qarabağdan 428 ailə (2140 nəfər) gətirildi, (1809 – 1811-ci illər), 1829-cu ildə isə Ərzurum vilayətlərindən Qarsdan və Bəyaziddən 14000 erməni ailəsi Gürcüstanda sığınacaq tapdı. 1865-ci ildə Gürcüstanda 122,6 min erməni yaşayırdı. Artıq 1897-ci ildə onların sayı 197 minə çatdı. Təkcə 1897-1902-ci illərdə Gürcüstanı 55 min erməni ilə doldurdular. Bunun nəticəsidir ki, yalnız Tiflisdə ermənilərin sayı 124,9 minədək artdı ki, onların 68 mini yeni məskunlaşanlardır.

Bu proses qabaqcadan planlaşdırılmış məqsədyönlü xarakter daşıyırdı: sərhədyanı bölgələrdə əhalini yerləşdirməklə müharibəsiz həmin əraziləri özününküləşdirmək niyyəti göz qabağında idi. Gürcü siyasətçiləri susurdular bu da kompakt erməni məskənlərinin çoxalmasına şərait yaradırdı. Erməni burjuaziyası ruslarla birgə öz işində idi. Bunun əyani misalı kimi türklərin qovduğu ermənilərin (100 min nəfər) Gürcüstan ərazilərində məskunlaşdırılması faktını göstərmək olar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi həmin proses 1918-ci ildə də davam edirdi. Bütün deyilənləri yekunlaşdırmaqla belə nəticəyə gəlmək olar ki, ermənilərin Gürcüstan ərazilərinə iddiası onlar tərəfindən « yaxşılığa yamanlıq » dan başqa bir şey deyil. Erməni hakim dairələrinin əməlləri təsdiqləyir ki, Gürcüstan hökuməti erməni qaçqınlarını öz ərazilərinə buraxmamalı idi. Bir tərəfdən bu cinayət sayılmış olsa belə, digər tərəfdən vəziyyət daha uduşlu ola bilərdi və Gürcüstanda kom-

pakt erməni məskənləri olmazdı. Deməli Daşnaksutyun liderlərinin aqressiv əməllərinə əsas olmayacaqdı.

Gürcüstana qarşı ilk sınaq tipli hərbi əməliyyat 18 oktyabr 1918-ci ildə həyata keçirildi. Erməni ordusu Kolaqeri (Kolayır) körpüsünü zəbt edərək Koberi stansiyasına apararaq bütün körpüləri ələ keçirmişdir. 26 oktyabr parlament iclasında N. Ramişvili deyirdi: « Bizdəki təsdiqlənmiş məlumatlara əsasən bəyan etməliyik ki, erməni orduları bu yerləri Osmanlı hökuməti ilə razılıqdan sonra zəbt etmişdir». Gürcüstan DİN-nin müavini və ... Ermənistan diplomatik nümayəndəsi Camalyanın birgə bəyanatının məğzi bundan ibarət idi. Gürcüstanın hərbi naziri Qr. Giorqadze də bu sayaq bəyanat vermişdir. Onun sözlərinə görə Gürcüstanla danışıqlar olmadan «sazişə əsasən, türk əsgərlərinin tutmuş olduğu təmas xəttində erməni ordusu yer almışdır». Eyni zamanda onlar alman hərbi dəstələri olan Korinci və Setemi kəndlərinə də daxil oldular. Hərbi nazirin qeyd etdiyi kimi həmin faktlar həmin ərazilərə qoşun yeritməyə əsas versə belə, Gürcüstan hökuməti buna getmədi və düşmən tərəfə mübahisəli məsələlərin sülh danışıqları ilə həllini təklif etdi.

Gürcüstan Xarici İşlər nazirinin 19 oktyabr 1918-ci ildə Ermənistan hökumətinə ünvanladığı notada deyilirdi: «Dost Ermənistanla olan sərhədlərə dair məsələləri Gürcüstan hökuməti sülh danışıqları yolu ilə həll etməyə hazır olsa da, erməni ordusunun Tiflisi quberniya sərhədlərində peyda olması Gürcüstana qarşı düşmənçilik aktı kimi qəbul olunacaqdı. Həmin notaya Ermənistan hökuməti tərəfindən gec cavab verilməsi, hərbi əməliyyatların kəsilməsi Gürcüstan hökumətini adekvat hərəkətlərə sövq etdi, bununla da rəqib ordunun hərəkəti dayandırıldı və sərhədlər çərçivəsində mövqeləri bərpa etməyə imkan yaratdı. Məqsədinə nail olmuş gürcü ordusu irəliləmənin qarşısını almış oldu. Belə qərar Ermənistan hökuməti adından Camalyanın 21 oktyabr 1918-ci ildə Gürcüstan hökumətinə ünvanlanmış bəyanatdan sonra qəbul edilmişdir. Ermənistan tərəfi məsələni sülh yolu ilə həll etməyi təklif etdi. Onların fikrinə görə gürcü ordusu ilkin xətdə dayanmalı, Türk əsgərlərini əvəz etmiş erməni ordusu olan ərazilərini azad etməyə cəhd belə göstərməməlidir.

Bu təklif qəbul olundu. Çünki Gürcüstan hökuməti belə zənn edirdi ki, belə güzəşt sülh danışıqlarının aparılmasına zəmin ya-

radır. 23 oktyabr 1918-ci ildə Gürüstan ordusu Gürcüstan müdafiə nazirinin əmrini aldı. Əmrdə deyilirdi: «Ermənistan hökuməti başçısından sərhədlər məsələsinə dair sülh təklifi gəlmişdir. Ona görə də bizim ordulara əvvəllər almanlar tutduğu xətdə dayanmağı əmr edirəm. Erməni orduları isə türklərin tutduğu xətdən bu yana keçməməlidir. Onların irəliləyəcəyi təqdirdə sözsüz müdafiəyə keçməyə ixtiyar verilir».

Gürcüstan hökumətinin güzəştinə baxmayaraq oktyabrın 23-ü ermənilər Korinc – Setemi kəndləri ilə bağlı yeni tələblər irəli sürmüş və cavab gözləmədən həmin kəndləri ələ keçirmişlər. Gürcüstan XİN-nin Ermənistan hökumətinə göndərdiyi notada oxuyuruq: «Yaranmış vəziyyəti təhlil edərək Gürcüstan hökuməti bəyan edir ki, əgər erməni ordusu Korinc – Setemi ərazilərini tərk etməsə və ya Tiflisi quberniyasının digər ərazilərini ələ keçirsə bu, Gürcüstan hökumətinin hərbi əməliyyatlara cəlb olunması deməkdir və ölümlə nəticələnə biləcək sonrakı hadisələrə görə məsuliyyətin ağırlığını Ermənistan daşıyacaq, münafişənin yaranmasında qarşı tərəf suçlanacaq».

Zaqafqaziya regionunda gərgin durumu nəzərə alan Gürcüstan hökuməti hər vasitə ilə Ermənistanla münafişədən qaçmağa çalışırdı, lakin bunu qarşı tərəfə şamil etmək olmaz. Əksinə, Ermənistan durumu daha da gərginləşdirdi. Hərbi əməliyyatların dayandırılması barədə yaranan kəskin fikri təsadüfi saymaq olmazdı. Gürcü siyasətçiləri mövcud hadisələrə ciddi diqqət yetirirdilər. 26 oktyabr parlament iclasında R. Arsenidze bu qarşıdurmada üçüncü qüvvənin iştirakı fikrini söyləmiş və iddia etmişdir ki, nəticə etibarlı ilə iri münafişə də yarana bilərdi. Arsenidze haqlı idi. Məhz bu məsələdə Ermənistanı həqiqətən də üçüncü qüvvə idarə edirdi. Həmin qüvvə konkret olaraq göstərilməsə də, Arsenidze öz hökumətinə irad tutaraq, onu ermənilərin aqressiv fəaliyyətini sakitcə seyr etməkdə suçlamışdır. Parlament iclasında çıxış edən siyasi liderlərin əksəriyyəti öz mövqelərini müəyyənləşdirərək hökuməti birdəfəlik ölkəyə rəhbərlik kursunu dəqiqləşdirməyə çağırdılar, erməni-gürcü münafişəsi aspektində münasibət bildirməyi vacib saydılar.

Ş.Nutsubidze çıxışında dedi: «O xalqa ki, gürcülər son çörək tikəsini verib və özünə xas olan nəvaziş göstərib qonaqpərvərliyi öyrədib gərək minnətdarlığı unutmuyaydı. Bu xalqa nə desəm

həmin bəyanat gürcü siyasi liderlərinə bir daha göstərirdi ki, ali-cənablıq və minnətdarlıq kimi ali hisslər siyasətə yabancısıdır, siyasət ancaq milli maraqlara tabedir. Nutsubidze məsələni belə qoyurdu ki, faktlara baxılması zamanı hər hansı güzəştə gedilməməli, yalnız gürcü xalqının maraqlarına və mövcud şəraitə uyğun hərəkət edilməlidir. Bu çıxışın fonunda gürcü siyasətçilərinin bir qrupu məsələni kəskin qoyaraq dövlət səviyyəsində «erməni demokratiyasını» qadağan etmək zorunda oldular. İv. Qomarteli deyirdi: «Biz erməni demokratiyası ilə deyil – Daşnaksutyun partiyası ilə üz-üzə durmuşuq. Daşnak nümayəndələrinin birisi gəlişi gözəl sözlər deyən zaman onun hökumətdə oturan yoldaşları xalqımıza qarşı pulemyot və qumbaraatanlar hazırlayırdılar. Belə düşünürəm ki, düşmən özünü düşmən kimi aparmalıdır. Daşnaksutyun « dostlarımız» kimi yox. Onların qara niyyətləri olanda dişlərini ağadırlar. Bu sayaq siyasət məhvə aparır».

Burada Daşnaksutyun liderlərinin təkə düşmən fəaliyyəti deyil, eyni zamanda ikili siyasəti də ifşa olunaraq onlara olan nifrət açıqca bəyan edilmişdir. Gürcü siyasətçiləri özünə hörmət hissini qoruyaraq olan küdurəti erməni xalqına şamil edirdilər. Fəqət bu o demək deyildir ki, Gürcüstanda yaşayan ermənilərin rəyi onları maraqlandırmırdı. Bu xüsusda İv. Qomarteli qeyd edirdi ki, Gürcüstanın ərazilərində Ermənistan vətəndaşı olan çoxlu erməni yaşamaqdadır. Gürcüstan müstəqilliyini devirmək istəyən Ermənistan və onun hakim dairələri, daha dəqiq olsaq Daşnaksutyun partiyasının çalışdığı bu məqamda bilmək yaxşı olardı ki, yerli ermənilər, bu barədə nələri düşünür, bizə bunları bilmək vacibdir».

Təəssüflər olsun ki, bu baş vermədi. Yerli ermənilər Ermənistanın aqressiv hərəkətlərini sükutla qarşılayaraq baş verən hadisələrlə bağlı rəylərini belə bildirmədilər. Burada təəccüb doğuran heç nə yoxdur, çünki onların əksəriyyəti Daşnaksutyun partiyasının təsiri altındadırlar. Həmin partiyanın liderlərindən olan parlament fraksiyasının üzvü Avetisyan, parlament iclasında demişdir: «İv. Qomarteli sual verir ki, biz nə edirik? Bax, biz bunları edirik, biz orada da, burada da İrəvan hökumətinə – sizin hökumətinizə kömək edirik». Gürcüstan vətəndaşı olan Avetisyan Gürcüstan hökumətini yad sayaraq erməni hakimiyyətinin qulluğunda dururdu.

1918-ci il 26 oktyabr parlament iclasında Sp. Çediya çıxışında Gürcüstan ərazisində fəvqəladə vəziyyətin tətbiqini təklif etmişdir. Çediya deyirdi: «Hərbi qaydalar tam qəddarlığı ilə hökmən tətbiq olunmalıdır. O zaman mülkiyyəti talana məruz qalmış gürcü xalqı öz hökumətinin arxasınca gedəcək».

Q. Vaşapelinin dediyi fikirlər də xüsusi diqqətə layiqdir. O qeyd edir: «Türkiyədə dövlət qurmaq kimi siyasi aventyura puç çıxdıqda erməni burjuaziyası yeni planlar qurmağa başladı. Onlar gələcək dövlətinin mərkəzi Tiflisi olmaqla Tiflisdən İrəvandanək bütün əraziləri birləşdirmək niyyətində bulunurdular. Hazırkı, toplantıya demək gərəkdir ki, bizə həmin planlar məlumdur. Bizə o da bəllidir ki, müharibə başlanarsa Ermənistanı Gürcüstanə qarşı qaldıran ilhamçı qüvvələr haradadır?» Həqiqətən də «Böyük Ermənistan» ideyası Britaniya ordusunun Qafqazda peyda olmasından sonra yeni vüsət aldı. Erməni millətçiləri zənn etdilər ki, bəli, İngiltərənin köməyi ilə ideyanı həyata keçirmək məqamı çatdı və Gürcüstanın maraqlarına təcavüz etməklə «Avropaya pəncərə» açmaq olar. Aqressiv fəaliyyətin ideoloji zəmini də hazırlandı və təbliğat atributu kimi İstanbul mətbəələrinin birində 1918-ci ildə «Böyük Ermənistan» xəritəsi çapdan çıxdı. Bu xəritə barədə İv. Cavaxişvili deyir: «İstanbulda tarixi həqiqətdən uzaq fantastik Ermənistan xəritəsi çap edildi, onların torpaqları Qara dənizdən Xəzər dənizinə qədər gəlib çıxıb. Qara dənizlə Samsundan bir balaca şərq tərəfə həmin ərazilər Aralıq dənizini əhatə edərək Selevuiyadan inamla çataaraq Xəzər dənizində dayanır. Batumi, Axalsix, hətta Mxeta və Tiflisi həmin xəritəyə uyğun Ermənistanın tərkibindən keçirdi. Çox sonralar, elə həmin mətbəədə bir başqa xəritə işıq üzü gördü. Onun tərtibçiləri müəyyən «güzəştlərə» gedərək sərhəddi Keda kəndinə qədər uzadaraq Tiflisini, Axalsix və Batumini Gürcüstanın tərkibində saxladılar. Gürcüstan hökumətinin mövqeyi başa düşüləndi. Respublika ictimaiyyəti erməni millətçilərinin məqsədlərini əhatə edən doğru-dürüst informasiyaya malik olmalıydılar.

Çoxdan bəri Gürcüstanın işğalı planını hazırlamış Ermənistan hakimiyyəti hərbi əməliyyatların başlanmasına bəhanə axtarırdı. Gürcü ordularının Axalkalaki və Axalsixdə yerləşdirilməsini onlar erməni ərazilərinin zəbti kimi elan etmişlər. 5 dekabr 1918-ci il tarixli notasında Xarici İşlər naziri Tiqranyan Gürcüstan höku-

mətini xəbərdar edirdi ki, sülh konfransında həmin ərazilərin aidliyi məsələsi həll olunmayınca oraya ordu yerləşdirilməsin. Cavabında Gürcüstan Xarici İşlər naziri Y. Gegeçkori erməni hökumətinə əsgərlərinin və ordunun oralara daxil edilməsini cari şəraitlə əlaqələndirərək xəbərlədi ki, Gürcüstan hökuməti Axalkalaki bölgəsinin öz ərazisi olduğunu bildirir. Ermənistanın iddialarını, daxili işlərə qarışmasını yersiz adlandıran Y. Gegeçkori dediyində qətiyyətli idi. Çünki: 1) Ermənilərin iddia etdikləri ərazilər tarixən gürcülərə məxsusdur. Yeganə arqument ola bilərdi ki, etnik ermənilər burada çoxluq təşkil edir; 2) Sülh konfransında gürcü diplomatlarının sərhəd problemlərinə dair cəhdlər dəfələrlə erməni tərəfinin iddiaları ucbatından yarı yolda qalırdı. Buna başlıca səbəb o idi ki, Ermənistan hakim dairələri problemin süniliyini açıq göstərməkdən çəkinirdilər. Axı müəllifi özləri idilər.

Gürcüstana qarşı müharibəni Ermənistan yalnız üçüncü qüvvənin köməyinə arxalanandan sonra başlamaq riskinə gedə bilərdi. Gürcü siyasətçilərinin məlumatlarından belə çıxır ki, həmin qüvvə İngiltərə idi. N. Jordaniyanın fikrincə ermənilərə Türkiyədə bünövrə yarada bilməyən İngiltərə öz «səhvini» Gürcüstanın hesabına düzəltmək niyyətində idi. Bu məsələyə Qr. Lordkipanidze daha global baxımdan yanaşmışdır. O, belə bir fikir yürütmüşdür ki, İngiltərə Gürcüstanın müstəqilliyini məhv edib Zaqafqaziyanı Denikin respublikasına qatmaq istəyirdi. Ermənistan rus-İngilis siyasi planlarının toruna düşmüşdür. An-tanta onların siyasətinə böyük təsir göstərirdi. İngiltərə komandanlığına gəldikə demək lazımdır ki, Zaqafqaziya məsələlərinə dair məsləhətləri onlar Denikin ordu qərargahından alırdı.

Gizli formada olsa da, Ermənistan və İngilislər Gürcüstana qarşı birgə çıxış edirdilər. Erməni mətbuatı, xüsusən də «Aşxatavor» 202 qəzeti baş məqaləsində Axalkalakiyə gürcü ordularının yeridilməsinə etiraz olaraq iki qəti tələb irəli sürürdülər: 1) Milli müqəddarat məsələsi və mübahisəli ərazilər problemi etnik faktor olmaq şərti ilə referendumla çıxarılmalı; 2) Lori, Axalkalaki, Borçalı mahallarının müqəddəratı ermənilərin olması şərti ilə müzakirə edilməlidir. Qəzet qeyd edirdi ki, bu məsələnin həllindən hər iki xalqın mənafeyinə uyğun digər məsələlərin və problemlərin müsbət həlli asılıdır.

Məqalənin qətiyyəti dövlət səviyyəsində cavab tələb edirdi. «Ertoba» qəzeti özünün «Mətbuat icmalı» sərəhəli yazısında Qafqaz sülh konfransının işini dağıtmağa istiqamətləndirilmiş erməni siyasətçilərinin iç üzünü açdı və vurğuladı ki, Cavaxeti Gürcüstanın ayrılmaz hissəsidir, bu regionu ermənilərlə dolduran demoqrafik dəyişikliklərə gətirirdi ki, həmin disbalans çar Rusiyasının süni siyasəti sayəsində həyata keçirilirdi. Regionun mənsubluğunun müəyyənləşdirilməsində «Aşxatavor» qəzeti üstünlüyü etnik prinsiplərinə zidd olmamalıdır»-fikrinə yönəlirdi. «Ertoba» qəzeti opponentlərdən soruşur ki, onlar görəsən Ərzurum və ona bitişik vilayətlərə hansı prinsiplərə uyğun iddialıdırlar? Zorakılığa məruz qaldıqda bu «zadlar» etnik prinsiplərdən imtina etdikləri halda, zorla məskunlaşdığı yerlərdə dərhal etnik məsələlərdən yapışırlar. Dediyimiz budur ki, hətta çarizmin məskunlaşdırdıqları adamları biz qardaşcasına, dostcasına qəbul edirik, lakin ərazilərimizi çarizm siyasəti ilə parçalamaqda davamlı olan kəsləri dəhşətli müqavimət gözləyir».

Erməni siyasətçilərinin ikiüzlülüyü, onların sonu görünməyən, əsassız iddiaları göz qabağındadır. Ermənilər problemin həllində güc üsuluna üstünlük verdiklərindən sülh tənzimləmə perspektivi puça çıxır. Buna baxmayaraq Gürcüstan hökuməti sülh siyasi kursuna sadıq qalmaqda idi. Y. Gegeçkorinin Ermənistan xarici işlər nazirinə ünvanladığı radio-teleqram bunu təsdiq etməkdədir. Teleqramda mübahisəli problemlərin ləngimədən həlli məsələsi sülh müqaviləsi yolu ilə təklif olunurdu. Erməni tərəfi cavab ad-dımını atmadı.

Dekabrın 15-də erməni hakim dairələri Gürcüstan hökumətinə ultimatum təqdim etdilər. Orada birmənalı şəkildə bəyan edildi ki, Borçalı və Axalkalaki mahalları heç vaxt Gürcüstanın olmamış, Ermənistanın tərkib hissəsi gürcü ordusu tərəfindən zor gücünə zəbt edilib. Erməni tərəfin mövqeyi tam aydındır. Məsələnin həlli yalnız silaha həvalə edilirdi. Sanaina və Vorontsevski rayonlarında gürcü ordusuna qarşı tərribatlar artıq dekabrın 9-da başlanmışdır. Gürcüstan hökuməti Ermənistanla müharibəyə hazırlaşdığı barədə məlumatı bütün xarici nümayəndəliklərə dekabrın 15-də çatdırmışdı. Bununla bağlı hökumət kəskin etirazını bəyan edərək baş verən nəticələrə bütün məsuliyyəti erməni tərəfi

finin üzərinə qoyur. Həmin sənəd və Gürcüstan hökumətinin rəsmi bəyanatı vaxtında qəbul edilmişdir.

Erməni siyasi partiya liderləri münəqişəyə necə yanaşırdılar? Onların Tiflisi şəhər sovetinin 16 dekabr 1918-ci ildə keçirilən iclasdakı çıxışları məsələyə münasibətlərini qabartdı. Sadiq müşahidəçilər rolunu icra edən erməni siyasətçiləri müharibənin başlanmasında erməni hakim dairələrinin günahkar olması faktından yan keçdilər. DaşnakYakcanyan çıxışında deyirdi: «Partiyaya daxil olan hər bir şeyi qırağa ataq, qoy vicdanımız və səmimiyyətimiz dilə gəlsin». Güman etmək olardı ki, belə çıxışından sonra Yakcanyan siyasi proseslərə həqiqi qiymət verəcək, çünki onun əlində erməni nümayəndələrinin təmsilçiləri Tumanovun və Auştrovun mühazirə mətnləri var idi. Təəssüflər olsun ki, o, başqa siyasət işlədərək hər iki hökuməti ittiham etdi. Tumanov zahirən guya müqavimət göstərərək tələb etdi: «Burada biz hansı hökumətin günahkar olduğunu təhlil etməməliyik, sadəcə olaraq hər iki hökumətə etirazımızı bildirməliyik». Tumanovun bəyanatı nəticələrə ziddir və onun hökumətin baxılmasına verilməsi çətinlik yaradır. Ermənistan xalq partiyasının öndəri Duxanov gəlincə qeyd etməliyik ki, o, Tumanovun və Yakcanyanın yolu ilə gedərək sübut edirdi: lazım olan sənədlərin və dəlillərin yoxluğu Ermənistan hökumətini ittiham etməyi çətinləşdirir. Bu materiallar bir daha təsdiqləyir ki, Gürcüstanda fəaliyyətdə olan erməni təşkilatları əslində Ermənistan hökumətinin aqressiv siyasətinə tərəfdar çıxırdılar.

Qan axıdılmasının tərəfdarı kimlər olduğunu onlar gözəl bilirdilər. Erməni siyasi partiyalarının seçdikləri üsul cərəyan edən hadisələrə obyektiv qiymət verilməsini mümkünə vəziyyətə salırdı. Bununla da ictimaiyyəti çaş-baş durumda saxlamaq üçün əlverişli şərait yaranırdı. Qeyri-gürcü partiyalar olaylara qiymət verməkdən kənar olduqlarından vətəndaşlara real informasiyanı çatdırmaq funksiyası gürcü siyasətçilərinin üzərinə düşürdü.

17 dekabr 1918-ci il parlament iclasının ab-havası milli dövlətçiliyin xilas maraqlarını qabaqcadan müəyyən edirdi. Çıxış edən natiqlər dərin intellekt və siyasi düşüncələri ilə fərqlənirdilər. Münəqişə səbəblərini təhlil edən N. Jordaniya guya müharibə üçün bəhanə olacaq erməni hökumətinin mövcud ittihamlarını nəzərdən keçirdi.

1) Guya gürcü əsgərləri erməni kəndlərinin əhalisini təhqir ediblər. 2) Gürcüstan ordusu mübahisəli əraziləri zəbt edib. Birinci ittiham gəlincə N. Jordaniya qeyd edirdi: «Əgər belə faktlar varda Gürcüstan hökuməti bundan xəbərdar olmalı idi. Həm də bu sayaq adi bəhanə müharibə üçün səbəb ola bilməzdi. Ermənistan hökuməti öz narazılığını tez, oktyabr-noyabr aylarında bildirə bilərdi, fəqət onlar bunu müharibə başlandıdan iki həftə sonra etdilər, özü də gürcü tərəfinə nota deyil, ultimatum göndərdilər. N. Jordaniya bəyan etdi ki, Kaçaznuni hökuməti qoşunlarla müharibəsiz keçinə bilmir, onlar sülh, birgəyaşayış siyasətinə söykənməyi bacarmırlar. İndi Borçalı mahalındakı olayların başlıca səbəbi məhz budur.

Beləliklə də müharibənin əsas törədiciləri Ermənistanın hakim dairələri idi. Gürcüstanda fəaliyyətdə olan erməni siyasi partiyalarına gəlincə deyilməlidir ki, onlar respublikamızın xeyrinə deyil, erməni hakimiyyətinin göstərişlərini icra edirdilər. Gürcüstan siyasətçiləri respublikaya qarşı qalxan xarici və daxili düşmənlərinə qəti tədbirlərin tətbiqindən danışmağa başladılar. N. Jordaniya deyirdi: «Bizə qarşı silah qaldıranlar cavablarını silahla alaçaqlar. Bundan ötrü imkanımız da var, qüvvətimiz də, vacib odur ki, hər bir vətəndaş, hər bir qulluqçu vəzifələrini icra etməklə düşməni ləyaqətlə qarşılamaqdır». Tez bir zamanda «Gürcüstan əsgərləri – xalq qvardiyaçıları və döyüşçüləri!» başlıqlı rəsmi bəyanat dərc edildi. Bu sənəd gürcü sərhədçilərinə hücum zamanı erməni ordularının vandalizmini vətən müdafiəçilərinə bir daha göstərirdi. Xüsusi qeyd edilirdi ki, bu hücum qabaqcadan yaxşı hazırlanmışdı. Bəyanatda belə bir çağırış səslənmişdi ki, rəqibi düşmən kimi qarşılamağa Gürcüstan hökuməti məcbur idi. Düşmən Gürcüstanın ən yaxşı torpaqlarını qoparmaq, qan cəhənnəmini təkrarlamaq, Gürcüstan demokratiyası və çoxsaylı qurbanlar bahasına qazanılan azadlığı qan dənizində batırmaq arzusundadır. Düşmən amansız və vəhşidir... bunu onun hiyləgər hücumu və əllərinə düşmüş qurbanlara altdan-altdan edilən qeyri-insani münasibətlər təsdiq və sübut edir. Gürcü döyüşçüləri, əsgərlər və qvardiyaçılar, bu ağır sınaqlar məqamında Gürcüstan parlamenti, vətənimizin bütün ictimaiyyəti sizinlədir. Ümidvarıq ki, hər biriniz.. dərk edir ki, sizin fəaliyyətinizdən, sədaqətli xidmətinizdən Gürcüstan dövlətçiliyinin qeyrəti asılıdır, qohum-

əqrəbanızın həyatı asılıdır. Gürcüstan parlamenti, bütün xalq bunu müqəddəs borc kimi qəbul edir. Sülh şəraitində Gürcüstan hökuməti qonşularla münasibətdə dözümlülük və xoşməramlılıq siyasəti yürüdü. Təəssüflər olsun ki, Gürcüstanın sülhsevər siyasətinə bir kimsə tərəfdar olmadı, fəqət Gürcüstan ölkə düşmənlərinə qarşı amansızlığını də nümayiş etdirə bildi. Ermənistanda hakimiyyəti güzəştlər siyasətini dövlətimizin zəifliyi kimi anlayaraq dərhal ondan istifadə etməyi əldən buraxmadı. Bunu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, onlar İngiltərənin köməyinə ümid edirdilər.

«Ertoba» qəzeti özünün «Bir daha istiqamət barədə» məqaləsində erməni qərb cəbhəsində baş verən dəyişikliklərə münasibətini əks etdirirdi. Onlar alman istiqamətli Gürcüstanla İngiltərənin münasibəti qəbul etməsini təbliğ etməkdə idilər. Qəzet yazır: «Rusiyanın rəğbətini qazanmış daşnaklar həmin aventyuranın köməyi ilə erməniləri də müharibəyə cəlb etmişlər-bu bizləri əsla təəccübləndirmir. Daşnaklar digərlərini sıxışdırmaq xülyasına əl əludə olmuşlar ki, İngiltərəyə satqınlığa yarımaq xatirinə hətta öz qatı düşmənləri ilə danışıqlara gediblər».

Gürcüstan parlamenti də daşnak fraksiyasının təmsilçiləri 17 dekabr 1918-ci il ölkə ali qanunvericilik orqanında səsələnən N.Jordaniya məruzəsinə öz neqativ münasibətlərini bildirdilər. Onların xoşuna gəlməyən çağırışın «İşğalçılar tutduğu ərazilərdən silahın gücü ilə qovmaq lazımdır» hissəsi oldu. 19 dekabr 1918-ci ildə A. Tumanov və N. Tarxanov parlamentin rəyasət heyətinə etiraz etdilər. Orada deyilirdi: «Biz, parlamentin müstəqil deputatları kimi natiqin (N. Jordaniya) hədə dolu nəticələrinə çəpik çalmağa borclu deyilik».

Daşnak deputatlar onlara gürcü deputatları tərəfindən yağdırılan qəzəbə layiqdirlər. Başlanan müharibəyə parlamentin münasibətinə gəlinə bu, çıxarılan 17 dekabr qətnaməsində öz əksini tapmışdır. Sənəd mövcud məlumatların toplanması şərti ilə tərtib edilib və özlüyündə cərəyan edən proseslərin yumşaq qiymətini nümunə kimi göstərməkdədir. «Parlament hökumətin hər bir addımını, o cümlədən Gürcüstanın düşmənlərini cilovlamağa yönəldilmiş hərbi tədbirləri də, hökumətə kömək vəd edir... Respublikanın qüvvələri erməni xalqına deyil, iki xalq arasında çox

əsrlik dostluğu birləşdirən körpünü yandıрмаğa çalışan erməni hökumətinə, bu siyasətə xidmət edən dairələrə yönəldilib».

Belə bir sənədin qəbul edilməsi öncə göstərirdi ki, Gürcüstan qonşu ölkənin ərazilərini işğal etmək niyyətində deyildi. Bu faktorun özü beynəlxalq normalar çərçivəsində münasibəti gələcəkdə sülh yolu ilə tənziqləməsi işində əsas rol oynaya bilərdi. Hazırkı məqamda şərait Gürcüstanı müharibəni davam etdirməyə sürükləyirdi. Gürcü orduları hücum keçirdi, ermənilərin işə gəriyə çəkildiyi bir zamanda zahirən dinc müşahidəçilər rolunda çıxış edən ingilis missiyasının nümayəndələri işə qarşı tərəfdən dərhal hərbi əməliyyatları dayandıрмаğı tələb etdilər. Bu təklif gürcü hərbi hissələri müharibədən qabaqkı hərbi təmas xəttini tutduqdan sonra (31 dekabr) qəbul edildi. Həmin faktla əlaqədar Gürcüstanın siyasi fikri iki qrupa bölündü. Q. Veşapeli və Sp. Çediya müharibənin bu sayaq başa çatmasını gürcü diplomatiyasının zəifliyinə yazdılar və bunun sərfəli nəticə olmadığını xüsusi vurğuladılar. Doğrudur, onların çıxışlarında emosiyalar üstünlük təşkil edirdi, lakin digər tərəfdən bu arqumentlər heç də əsassız deyildi. Təkcə maddi zərər 100 milyon rubl təşkil edirdi. Ziyanın ödənilməsi məsələsi gündəmə salınmamışdı. Heç açıq-aşkar Gürcüstan Respublikasına düşmən mövqeyində olan İngiltərə missiyası və erməni-İngilis alyansı məsələləri də gündəmə yox idi.

Müharibəni udan Gürcüstan hökuməti minimal güzəştlərə razılıq verdi ki, onlar da erməni ordularının müharibədən qabaqkı sərhədlərə qayıtmasından ibarət idi. İngilislərin tələbləri ilə hesablaşmağa gəlincə işə qeyd olunmalıdır ki, Gürcü hökuməti bunlara konkret aşağıdakı məsələyə görə getdi: 1) Elə əlina bilərdi ki, müharibəni dayandıрмаq məqsədi ilə İngiltərə ultimatum irəli sürərək ermənilərin xeyrinə alçaldıcı tələblər təklif etsin.

N. Jordaniya haqlı olaraq qeyd edirdi: «Biz müstəqil dövlətlik və ultimatumlar qəbul edə bilmərik, belə götürək ki, biz bu gün bir məsələ ilə bağlı ultimatum qəbul etdik, sabah digər məsələ, birisigün üçüncü məsələ ilə əlaqədar – o zaman bir müstəqil dövlət deyil, özgə bir protektoratın təsirində düşmüş hakimiyyət olaçaq axı».

Digər tərəfdən o Avropa ölkələrinin gözündə respublikalarının nüfuzunu mühafizə etməyə çalışırdı. İngilis generallarından

gürcü hökumət təmsilçilərinə rəsmən bəyan etdi: «Siz deyirsiniz ki, müstəqil Gürcüstanı istəyirsiniz, biz müharibəni bitirdik, indi isə siz başlayırsınız və təbii ki, müstəqil dövlətə iddia edə bilməzsiniz».

Mövcud siyasi durum İngiltərə kimi güclü dövlətlə hesablaşmağı tələb edirdi, çünki gələcəkdə Gürcüstan müstəqilliyinin tanınması əsasən ondan asılı idi. Məhz həmin şəraiti nəzərdə tutan N.Jordaniya deyirdi: «Biz erməni təxribatına uymadıq və Avropaya müstəqil mövcudluğumuzun mümkünlüyünə şübhəylə yanaşması üçün heç nə etmədik. Biz vaxtında dayandıq, bununla da birliyimizin və müstəqilliyimizin hamı tərəfindən tanınması üçün imkan yaratdıq». Ölkələrinin gələcəyini nəzərə alan Gürcüstan siyasətçiləri məqsədyönlü fəaliyyət göstərirdilər.

İngilislərin tələbləri ilə hesablaşmağın məqsədəuyğunluğunu N. Ramişvilinin 5 yanvar 1919-cu il parlament iclasındaki çıxışından müəyyən etmək olar. O vurğuladı ki, «İngilislərin təkliflərindən imtina etməyimiz siyasi mövqelərimizi zəiflədə bilərdi. Biz düşmənlərimizə də, dostlarımıza da sülh danışıqlarına hazır olduğumuzu göstərməli idik. Dünyanın taleyi əlində olan yad bir qüvvənin peyda olduğu təqdirdə biz onunla ümumi dil tapıb müstəqilliyimizi təmin etməli idik».

Düşünürük ki, hazırkı məqamda gürcü hökumətinin siyasi kursunda proqmatizm üstünlük təşkil edirdi. Gerçəklik elə idi ki, problemin həllinə başqa şans qalmırdı. Siyasi vəziyyətdən çıxış edərək erməni-İngilis ordularının Gürcüstanı qarşı birləşməyini gözləmək mümkün idi. Bu reallıq idi və parlament iclasındaki çıxışında İr. Sereteli bunu qeyd edirdi: «İnandırırım sizləri, əgər biz İngilislərə «yox» desəydik onlar cənab Camalyanla əlbir olub Gürcüstanı qarşı çıxış edəcəkdilər». Sereteli bəyan etdi ki, biz yad qüvvənin erməni hökumətinin bizlərə qarşı istifadə etmək cəhdinin qarşısını aldıq. Bu bizim böyük qələbəmizdir, siz isə onu şübhə altına almaq istəyirsiniz. Biz üçüncü faktorla hesablaşmağa məcburuq.

Yuxarıda deyilənlərdən çıxış edərək düşünürük ki, müharibənin dayandırılması barədə İngilis missiyasının təklifini qəbul etmək cari şəraitdə yeganə düzgün qərar idi. Düzü, hökumətin bu qərarı gürcü siyasətçilərinin bir hissəsini hövsələdən çıxarırdı, çünki erməni ordularının müharibədən qabaqkı sərhədləri qayta-

rılmasını şərtləndirən erməni-gürcü sülh müqaviləsini onlar gürcü tərəfinin məğlubiyyəti hesab edirdilər. Lakin belə nəticəyə onlar siyasi hadisələrin qloballığını anlamadan gəlirdilər. İngiltərənin yaxın şərq siyasətindən çıxış edərək göstərmək olar ki, 1918-1919-cu illərdəki İngilislərin antigürcü fəaliyyətinə dair çoxlu faktlar mövcuddur.

1. Çar Rusiyasının antigürcü siyasi kursunun nəticəsidir ki, XIX-cu əsrin birinci yarısında Gürcüstan ərazisində ilk kompakt erməni yaşayış məntəqələri yarandı. Bu kursun gerçəkləşməsi əsasən erməni regionları ilə həmsərhəd olan gürcü ərazilərinin dinc yolla zəbt olunması ilə həyata keçirilirdi. Etnik çoxluğu təmin etməklə onlar Gürcüstan ərazilərini ölkədən qoparmağa çalışırdılar. 2. Gürcü ərazilərini mənimsəmək hərİslıyı və İngilis hərbi missiyasının havadarlığı Ermənistan hökumətinin mübahisəli məsələləri sülh yolu ilə tənzimləməkdən imtina etməyə Gürcüstanla müharibəni başlamağa vadar etdi. 3. Erməni-gürcü müharibəsinin cinayət yükünün tam məsuliyyəti sülh tənzimləmə yollarını büsbütün kəsən erməni tərəfinin üzərinə düşür. 4. Gürcüstan Respublikasının müstəqil hökuməti öz hərəkətləri ilə Antanta dövlətlərinə sübut etdi ki, o qonşu dövlətlərin torpaqlarını işğal etmək niyyətində olmayıb, lakin yad ölkələrin əlinə öz tarixi ərazilərini vermək fikrində deyil və müstəqilliyini, öz dövlət maraqlarını əlində silah qorumağa qadirdir. Belə siyasi kursun yürüdülməsi Avropa ölkələrinin gözündə Gürcüstan dövlətinin nüfuzunun qalxmasına, müstəqilliyinin reytinginin yüksəldilməsinə əsas yaradırdı.

Gürcüstan tərəfi öz praktik fəaliyyəti ilə həyata sübut etdi ki, hər bir problemin həllində sivil yolu rəhbər tutur, o zamankı beynəlxalq normalara müvafiq olaraq hərəkət edir.

Çevirəni: Giya PAÇXATAŞVİLİ

IV FƏSİL

Erməni hakimiyyətinin birgə Qafqaz sülh konfransına mənfə münasibəti və gürcü siyasi fikri

Zaqafqaziyadakı gərgin siyasi durumdan çıxış edərək müstəqil Gürcüstanın vəzifələrinin biri regionda sülhün qorunması uğrunda mübarizə idi. Onlar dərk edirdilər ki, müstəqil respublikanın inkişafı əsasən sülhdən deyil, eyni zamanda səmimi qonşuluq münasibətlərindən də asılı idi. Gürcü siyasətçiləri bütün mübahisəli məsələləri sülh yolu ilə, sülh konfransları vasitəsilə həll etməyə çalışırdılar. Və təəccüblü deyil ki, Gürcüstan kompramis yoluna qədəm qoydu. Lakin bu o demək deyildir ki, ölkənin milli maraqları unudulmuş və ya Gürcüstan öz əraziləri məsələsində qonşu dövlətlərə güzəştə getmək fikrindədir. Kompramis öz iradəsini onda tapırdı ki, qonşuların aqressiv hərəkətlərinə Gürcüstan hökuməti adekvat tədbirlərə əl atmır, problemin həllində sülh variantlarının tükənməsini gözləyir.

26 oktyabr 1918-ci il parlament iclasının çıxışında Daxili İşlər naziri N. Ramişvili Gürcüstanla Ermənistan arasında mövcud sənəd problemlərini kompramis yolu ilə həll etməyi tələb edirdi. Müdafiə naziri Qr. Georqadze də bu mövqedə idi. «Sülh xarakterli beynəlxalq normalar qəbul edilib və onlardan yaranan şanslar axıracan istifadə edilmədən mən bizim əsgərlərə silaha sarılmağa əmr verməyəcəyəm. Mən xoşbəxt olaram ki, orduya qılınc götürüb hücum keçmək əmri verməyim. Lakin sizin narazılığınızla belə bir əmrə imza atsam hesab edərdim ki, vətən qarşısındakı borcumuzu yerinə yetirmiş olarıq». V. Arsenadze də gürcü erməni münafişəsinin sülh yolu ilə tənzimlənməsini öncül vəzifə hesab edirdi. İ. Qobeçiya çıxışında hökumətə Qafqazda beynəlxalq komissiyayı yaratmaq və razılaşma yolu ilə dövlətlərarası sərhədlər problemini həll etmək təklifini irəli sürdü. İ. Qobeçiya vurğuladı ki, biz bunu olduqca zəruri hesab edirik.

Məsələnin bu sayaq qoyuluşu vaxtında olsa belə onun gerçəkləşməsi təkcə Gürcüstandan asılı deyildi - burada Zaqafqazıyanın bütün dövlətlərinin razılığı lazım idi. Gürcüstan parlamentinin qəbul etdiyi qətnamə Gürcüstan siyasətçilərinin sülhsevər kursunu təsdiqləməli idi. Bu məhz belə idi. Sənəddə oxuyuruq:

«Gürcüstan parlamenti bütün mübahisəli məsələlərin sülh yolu ilə həll edilməsinin tərəfdarıdır, bununla belə heç kimə əli silahlı ölkəmizin həuddlarına soxulmağa, onun azadlığına və müstəqilliyinə təhlükə yaratmağa imkan verməyəcək».

Belə bir gerçəkliyi nəzərə alsaq ki, Gürcüstanın müstəqilliyi Avropa ölkələri və beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən hələ tanınmamışdı, Ermənistanla kompramis özünü doğruldurdu. Faktiki olaraq Gürcüstan hökuməti Ermənistanla sülh əməkdaşlığına dair bütün vasitələrdən istifadə etmiş, praktiki olaraq siyasi resurslar artıq tükənmişdir. Gürcüstanın hakim dairələri Ermənistanla, Azərbaycanla və Şimali Qafqazın dağ xalqlarına Ümumqafqaz konfransının çağırılmasını təklif etdilər. Sənəd Qafqaz respublikalarının beynəlxalq konfranslarda birgə çıxış etmələrinin vacibliyini göstərməklə, onları dostluğa, qarşılıqlı inama çağırırdı. Konfrans Tiflisi şəhəri 3 noyabr 1918-ci il saat 12-yə təyin edildi. Baxılmağa aşağıdakı məsələlər müəyyən olundu: 1) Konfransda iştirakçı ölkələrin dövlət müstəqilliyinin qarşılıqlı tanınması; 2) Bütün mübahisəli məsələlərin, o cümlədən sərhəd problemlərinin həlli maraqlı dövlətlərin ümumi razılığın olması şərti ilə; 3) Digər dövlətlərlə hər hansı ittifaqa girməmək, əgər bu ittifaq konfrans iştirakçı dövlətlərin birliyinə aiddirsə; 4) Ümumdünya konqreslərində Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinin tanınması, onların maraqlarının müdafiəsi naminə birgə çıxış etmələri.

Sənəddən görüldüyü kimi Gürcüstan tərəfinin təşəbbüsü Qafqaz xalqlarının qarşılıqlı köməyinə əsaslanır və məhz bu prinsiplərə xidmət edir. Ermənistan konfransda iştirak etməkdən boyun qaçıraraq oraya öz nümayəndələrini göndərmədi. Gürcüstan siyasətçiləri ümidini itirməyərək Ermənistan hökumətinə konfransın çağırılma tarixi kimi 14 noyabr gününü təklif etdilər. 13 noyabr tarixində Gürcüstan hökumətinin ünvanına göndərilən teleqramda Ümumqafqaz konfransının çağırılması ideyasına dəstək vurğulanır, konfransın keçirilmə yeri və proqramın tərtibində iştirak etməyə razılıq verilir. Gürcü-erməni sərhədlər məsələsinə gəldikdə isə bu məsələ Ümumqafqaz konfransının çağırılmasından öncə, iki dövlətin sazişi əsasında həll olunmalıdır.

Gürcüstan hökuməti sazişi sərfəli hesab etdi. 22 noyabr 1918-ci ildə nazir Y. Gegeçkori Ermənistandakı Gürcüstan nümayəndə

dəsi S. Mdivaniyə məlumat verdi ki, «Mümkün olası hər bir şey elədik. Konfransı noyabrın 30-dək təxirə saldıq. Həmin müddət üçün sizi və Ermənistan nümayəndələrini gözləyirik». Ermənilər yenə də nümayəndə göndərmədilər. 2 dekabr 1918-ci ildə S. Mdivaniyə ünvanladığı teleqramda Y. Gegeçkori qeyd edirdi ki, Konfrans yenə təxirə salındı. Ermənistan nümayəndələrini nə üçün göndərmədi? Mən Ermənistan hökuməti ilə ilkin danışıqlara getməyi mümkün hesab etdim. Lakin onların tərəfi bu arzuda olmazlarsa, bu zaman həmin ideya uzun müddət gerçəkləşməyə bilər».

Gətirilmiş faktlar bir daha göstərir ki, erməni hökumətinə Gürcüstanla Ermənistan arasında mövcud mübahisəli məsələləri sülh yolu ilə həll etmək sərfəli deyil, çünki onların dəlilləri və iddiaları konkret sübutlara deyil, Gürcüstanın tarixi ərazilərini işğal etmək xülyalarına söykənirdi. Onlar bilirdilər ki, işğalçı planların həyata keçirilməsi yalnız hərbi güclə mümkündür. Beləliklə də, diplomatik oyunların köməyi ilə onlar məsələnin həlli yollarını uzadır, vaxt udmağa çalışırdılar. Əvvəl-axır onlar açıq işğala başladılar. Bununla bağlı Gürcüstan hökumətinin bəyanatında deyilirdi: «...Gürcüstan bütün mübahisəli məsələlərin həllindən ötrü konfransın çağırılması ilə bütün öhdəlikləri öz üzərinə götürür».

Yekun hökmü beynəlxalq arbitraj çıxarmalı idi. Demokratik ölkələrin səyi belə idi. Öz nümayəndə heyətini göndərməyən erməni hökuməti ilkin olaraq Gürcüstanla Ermənistan arasında sərhəd məsələsinin həllini tələb etdi. Biz buna da razılışaraq gürcü-erməni konfransının başlanmasını gözlədik. Bir neçə dəfə Ümumqafqaz konfransını təxirə saldıq. İrəvandan erməni təmsilçilərinin bu gün, sabah gələcəyini gözləyirdik.

Baxmayaraq ki, Ermənistan tərəfi Gürcüstanın sülh təşəbbüslərini dəstəkləməyərək müharibəyə başladı, gürcü siyasətçiləri Ermənistanla sülh danışıqlarına yenidən başlamaq ümidini itirmədilər və yeni yollar arayırdılar. Şəhər rəhbərliyinin başçısı Niko Eliavanın şəhər sovetinin 16 dekabr 1916-cı il iclasındakı çıxışı diqqət cəkəndir. O, planlaşdırılan konfransın çağırılmasını vacib saydı. Onun fikrincə, iki xalq fəlakətdən xilas etmək üçün bu yeganə çıxış yolu idi. Elə həmin iclasda Daxili İşlər naziri Y. Gegeçkori də çıxış etdi. O, vurğuladı ki, sülh konfransı 10 noyab-

ra təyin edilsə də, erməni millətinin qətiyyətsizliyi ucbatından əvvəlcə noyabrın 14-nə, sonra 20-nə, sonra isə 30-dək uzatdılar. 3 dəfə ard-arda xahiş təkrar olunsay da onlar gəlmədilər.

Şəhər sovetinin iclasındakı qətnamədə bir daha mübahisəli məsələləri sülh yolu ilə həll etmək, bəd ayaqda problemi beynəlxalq arbitraja çıxarmaq fikri öz əksini tapmışdır.

Bütün bunlardan sonra erməni tərəfinin bağışlanılmaz böhtanı günah sayılmalı, Gürcüstanla qarşı hər hansı iddiaları yersiz kimi qəbul edilməlidir. Vəhşicəsinə aparılan müharibənin bütün məsuliyyətini erməni hökuməti daşmalıdır: üçüncü qüvvənin dəstəyinə ümid bağlayaraq onlar gürcü tərəfinin təklifini rədd edərək müharibə yolunu seçdilər.

Göstərilən qətnamə qəbul edilən zaman erməni ordusu artıq gürcü sərhədçilərinin mövqelərinə hücum keçmiş, Ermənistanın hakim dairələri isə müharibənin uğurlu nəticələnməsinə zərər qədər də şübhə etmirdilər. Əlbəttə ki, belə olduqda erməni tərəfi sülh danışıqları barədə əsla düşünmür, heç bir kompromisə də getmirdi. Kompromislər zamanı gecdən-gec yetişdi: gürcü orduları hücum keçərək erməniləri əvvəlki mövqelərə çəkilməyə məcbur etdilər. Gürcü ordularının uğuru onlar üçün gözlənilməz sürpriz oldu. Gürcüstan ordularının Ermənistan ərazisinə yürüşünü dayandırmaq məqsədi ilə ingilislər hər iki tərəfin siyasətçilərini sülh danışıqlarına başlamağa çağırırdılar. Qısamüddətli hazırlıq işlərindən sonra 1919-cu il yanvarın 10-da konfrans baş tutdu. Onun işində İngiltərə və Fransa nümayəndələri iştirak edirdilər: Polkovnik R. N. Styuart (sədr), konsul Dyurua; kapitan Dyubar, kapitan Hasfeld, Gürcüstan tərəfindən: Y.P.Gegeçkori, N.B.Ramişvili, Q.D.Juruli, general Gedenaşvili, K.P.Kondelaki, A.B.Mdivani, polkovnik Caparidze, erməni tərəfini təmsil edənlər: M.M. Artunyans, S.T.Mamikonyans, general Karqanov, A.Xaçaturyan, Qr. Ter-Xaçaturyan, Ar.Xontkeryan. 4 iclas keçirildi, üç əsas məsələyə baxıldı. 1) Gürcü ordusunun dayanma xətti; 2) «Neytral zona»nın inzibati quruluşu məsələsi; 3) «Neytral zona»da dəmir yol nəqliyyatı.

Gürcüstan nümayəndə heyəti tələb etdi ki, respublika ordusu 31 dekabr saat 12-də olan sərhəddə qalsın. Müttəfiqlərin təmsilçiləri Gürcüstanın tələbini dəstəkləyərək ermənilərin təkliflərini rədd etdilər. İkinci məsələ ilə bağlı erməni nümayəndələri komis-

sarlıq yaratmağı təklif etdilər. Onların fikrinə görə 3 nəfərdən ibarət olan komissarlığa bir Gürcüstan, bir Ermənistan, bir yerli əhalinin nümayəndəsi daxil edilməlidir. Neytral zonaya nəzarət isə müttəfiqlərə həvalə olunurdu, Gürcüstan o şərtlə razılışmanı bildirdi ki, mübahisəli məsələlərə müttəfiq komandanlıq baxmalı olsun. Üçüncü məsələyə baxıldıqda erməni tərəfi təklif etdi ki, dəmiryolu bərpa edilsin və neytral zonanın inzibati idarəetmənin tabeliyinə keçsin. Gürcüstan tərəfinin təklifinə uyğun olaraq bütün dəmiryolları Gürcüstanın Yol Nazirliyinə tabe edilsin. Bu tələb də müttəfiqlər tərəfindən öz təsdiqini tapdı.

Gördüyümüz kimi gürcü nümayəndəliyinin təklif etdiyi hər 3 variant müttəfiqlər tərəfindən dəstəkləndi. Səbəbi isə bu idi ki, həmin təkliflər yumşaq idi və mövcud gərgin durumu nəzərə alırdı. Gürcüstan tərəfi bilərəkdən işğalçı siyasətdən imtina edərək qəbul olunmuş beynəlxalq normalara uyğun hərəkət edirdi. Gürcü nümayəndələrinin belə davranışı müttəfiqlərə müsbət təsir etmiş və onlar Axalkalakinin inzibati quruluşu layihəsini mənfə qərşiləyərək burada Gürcüstanın daxili işlərinə qarışmaq elementlərini gördüyündən ermənilərin layihəsini gündəlikdən çıxardılar.

Qəbul edilmiş qərara müvafiq olaraq gürcü orduları 31 dekabr saat 12-də olan mövqələrdə qalırdılar. Bununla da ermənilərin iddiasında olan ərazilər ingilislər və fransızlar tərəfindən Gürcüstan respublikasının mülkiyyəti kimi tanınırdı. Həmin dövlətlərin təmsilçiləri gördülər ki, «Kiçik Ermənistan» hiyləgər plana malikdir. Hətta erməni meylli ingilislər ermənilərin iddialarını əsas-sız, boş cəfəngiyyat hesab etdilər. Onlar gürcü diplomatlarının fikirləri ilə hesablaşmaq məcburiyyətində qalaraq, müəyyən dərəcədə problemin çözülməsində obyektivliyi qorumağa çalışırdılar.

«Ertoba» qəzeti konfransın əsas qərarlarına diqqət yetirərək belə hesab edirdi ki, Zaqafqaziya respublikaları arasında qarşılıqlı anlaşmanın möhkəmlənməsi üçün zəmin yaradılmışdır. Gərginlik aradan götürüldükdə və qarşılıqlı anlaşmaya nail olduqdan sonra digər mürəkkəb məsələlərin həllinin gündəmə gətirilməsi olduqca rahat olar. Lakin qəzet vurğulayırdı ki, bütün problemlərin o saat həlli mümkünsüzdür və bundan ötrü məqam yetişməyib. Hələ Qafqazdaxili həyat tam formalaşmayıb: «Respublikalar hələ tam möhkəm ayaq üstə durmurlar ki, kənarından köməyə ar-

xalanmasınlar. Bu baş tutmayınca qlobal və vacib problemlərin həlli mümkünsüzdür».

Ermənistanla olan müvəqqəti müqavilə gürcü siyasətçilərinə düşünməyə əsas vermirdi ki, regionda sülhün qorunması təmin edilir. Məhz buna görə də Gürcüstanın siyasətçiləri Ümumqafqaz Konfransın çağırılmasına səy göstərdilər və nəhayət, 25 aprel 1919-cu ildə Tiflisi şəhərində bu konfrans keçirildi. Gürcü tərəfini Y. Gegeçkori, M. Ramişvili, K. Kandelaki, Ermənistan respublikasını S. Mamikonyan, S.F. Tiqranyan, Azərbaycanı M.Cəfərov, F. Xan-Xoyski, Xəmsməmmədov, dağ xalqlarını Q. Əliyev, F. Zullayev, Butayev təmsil etmişdir. Konfrans məsələləri müəyyən şəkildə müəyyən etmişdir: «Konfransın məqsədi: bir-birinə marağı və can atması şərti ilə Qafqazın siyasi və iqtisadi birləşməsi, təşkilatlanması, regionun daxili inkişafının təminatı və xarici təhlükədən özünümüdafiə qabiliyyətidir». Konfransın mövqeyi regiondakı tərəflər arasında mövcud problemlərin və fikir ayrılığını nəzərə alırdı və konsensusa bütün tərəfləri çağırırdı. O, şimaldan gələn real təhlükədən çıxış edərək, dünyadakı gərgin vəziyyəti nəzərə alıb, konfrans iştirakçılarını həmrəyliyə, ümumi köməkdərlığa səsləyirdi. Bu görüş iqtisadi və siyasi ittifaqın təməl daşını qoymalı, hamının birləşməsinə təmin etməli, sərhədlərinin təhlükəsizliyinə zəmanət verməli idi.

Gürcü nümayəndəliyinin təklif etdiyi gündəlik konfransın nümayəndələri tərəfindən bəyənilmiş və yekdilliklə təsdiqləndi. Baxılmağa səkkiz məsələ çıxarıldı: dəmir yolları, poçt-teleqraf, mal mübadiləsi, ərazi problemlərinin həlli, müstəqilliyin birgə müdafiəsi, qaçqınlar məsələsinin tənzimlənməsi, məhkəmə-hüquq normalarının qurulması və s.

Yuxarıda sadalanan məsələlərin köklü hazırlanması üçün müvafiq xüsusi komissiyalar yaradıldı. Onlar bu məsələlərin baxılmasını konfransın plenar iclaslarına çıxartmalı idilər. İşin bu sayaq qurulması maraqlı tərəflərin mövqeyini qeydə almaq üçün münbit şərait yaradırdı. Belə bir təhlükə var idi ki, konfrans iştirakçıları ayrı-ayrı məsələlərdə, ələlxüsus da sərhəd problemlərində razılığa gələ bilməsinlər və o zaman gərgin, mürəkkəb durum yarana bilərdi. Ona görə də N. Ramişvili konfrans iştirakçılarına xatırladırdı ki, belə nəticəyə gəlmək lazım deyil ki, guya ərazi mə-

sələləri həll edilmədən iş səmərəsiz görünür. Bəyəm bundan ötrü ötəri digər məsələləri də həll etmək olmaz?

Dağ xalqları respublikasının təmsilçisi Qantəmirə görə konfransın başlıca məsələsi siyasi məsələlərə baxılmasıdır. Çünki bütün dünyaya bəyan etmək gərəkdir ki, Qafqaz respublikaları müstəqil dövlətlərdir. Əks halda nə ərazi, nə də ki, digər məsələlər gündəmə çıxarılmazdı. Madam konfransda baxılması üçün müstəqillik məsələsi çıxarılsa, onda mürəkkəb vəziyyətdə Qafqaz respublikalarının təhlükəsizliyi sualına da cavab verilməli idi. İyunun 9-da Y.Gegeçkori hərbi qüvvələrinin birləşdirilməsi təklifi ilə çıxış etdi. N.Ramişvili müstəqilliyinə təhlükə törədə biləcək Denikin köüllü ordularını xüsusi vurğuladı. «Əgər bu məsələ fərdi xarakter daşmış olsaydı, mən bunu konfransa çıxarmazdım, lakin bu hamımıza aiddir, ona görə də mən təklif edirəm ki, ümumi qərar çıxarılsın».

Həmin problemin çözülməsində bütün nümayəndələr aktiv iştirak etdilər. Gürcü nümayəndəliyinin hazırladığı qətnamədə Denikin tərəfindən aqressiv hərəkətlər faktorlarla qeyd edilir və bildirilir ki, onun məqsədi Qafqazı tam işğal edib müstəqillik əvəzinə xalqlara yalnız muxtariyyət verməkdir. Konfrans qərara gəldi ki, «Zaqafqaziya hərbi-demokratik qüvvələri birləşdirilsin, azadlıq və müstəqilliyə təhlükə olan qüvvələrə qarşı ciddi müdafiə hazırlansın». Erməni nümayəndələrindən başqa konfransın bütün iştirakçıları bu qətnaməni rəğbətlə qarşıladılar. S.Tiqranyan və S.Q. Mamikonyan öz mövqelərini belə izah etdilər ki, onlara «öz hökumətinin bu məsələ ilə bağlı fikri məlum deyil» və konfrans iclasının bir həftə təxirə salınmasını tələb etdilər. Əslində isə erməni nümayəndələri diplomatik manevr etdilər. Az sonra müstəqilliyə həsr edilmiş erməni parlamentinin iclasında çıxış edən A. Xatisov Ermənistanın birləşməsində Acimovun, onun qrupunun mühüm rolunu və Denikin köüllü ordusunun xidmətlərini xüsusi ilə dəyərləndirirdi. Buradan da aydın olur ki, erməni nümayəndəliyi onların havadarları əleyhinə yönələn qətnaməyə bu səbəbdən qoşulmadı. Ondan əlavə, onların Gürcüstana ərazi iddiaları var idi. Qətnaməyə qoşulmaq həmin iddialardan imtina etmək demək idi.

Elə həmin A. Xatisov konfrans iştirakçılarına ünvanladığı bəyanatda deyirdi ki, «Hələlik də bu konfrans müsbət nəticə ver-

mədi. Bu onunla izah olunur ki, qonşularımız Gürcüstanla Azərbaycan iqtisadi cəhətdən bizdən güclüdür, onlar bizləri digər dövrlərlə birləşdirəcək yol-kommunikasiya xətlərinə malikdirlər. Onlar iqtisadi güzəştlər və parazit məsələlərin həlli vasitəsi ilə öz ərazilərini qaytarmağa çalışacaqlar. Bizlərə doğrudan da un, düyü, ağ neft çox lazımdır, lakin Ermənistan hökuməti bəyan edir ki, biz heç vaxt ərazi ilə alver etməmişik, etməyəcəyik də». A.Xatisov Axalkalaki, Borçalı və Axalsixe mahallarını nəzərdə tuturdu. Əslində bu o demək idi ki, tarixi gürcü torpaqlarına olan iddiaları qüvvədə qalırdı. Ermənistanın nümayəndə heyəti Qafqaz respublikalarının birləşməsi, azadlıq və müstəqilliyinin əleyhdarı rolunda çıxış edirdi.

«Ertoba» qəzetində dərc edilmiş «Pilatlar» məqaləsində (müəllifi Qali ləqəbli Georgi Lasxilivili) müəllif daşnakların Denikinlə əlaqəsinin üstünü açır: «Daşnaksutyunun xəyanətləri olduqca çoxdur, lakin onların bu günkü hərəkətləri əvvəlkiləri qat-qat üstələyir. Azadlığın taleyi bir tükəndən asılı olan təqdirdə, xalqı qana qəltan etmək istədikləri məqamlarda erməni hökuməti Pilat-sayağı qara general üçün bel və küllüng hazırlayır ki, o inqilabı dəfn etsin. Ümumi cəbhənin yaradılması labüd olduğu bir vaxtda daşnaklar bu cəbhədən aralanırlar».

Gürcü siyasi fikrin nümayəndələri Paris sülh konfransında Gürcüstan respublikasının ünvanına səslənən ermənilərin ərazi iddialarının gətirəcəyi ziyanı yaxşı dərk edirdilər. Bu məsələ 1919-cu il 9 oktyabr Gürcüstanın təsis toplantısının xarici işlər üzrə komissiyasının iclasında müzakirə predmetinə çevrilmişdir: (Mühazirəçi Xarici İşlər nazirinin dostu K. Karsivadze). Sənəddə Borçalı mahalının Lori vilayətinin onlara güzəştə verilməsindən gedirdi: bir şərtlə ki, Ermənistan nümayəndəliyi Paris sülh konfransında Axalkalaki mahalına və Batumi vilayətinə olan ərazi iddialarını gündəmdən çıxartsın. Bu məsələ Parisdə deyil, gürcü-erməni konfransında öz həllini tapmalı idi.

Gürcüstan hökuməti ümid edirdi ki, Məshət-Cavaxetidə 1919-cu ilin avqust-sentyabr aylarındakı seçkilərdə Daşnaksutyun partiyası cüzi səs topladıqdan sonra ermənilər buna gedəcək. Sonralar V. Nozadzenin qeyd etdiyi kimi, gürcü sosial-demokratların bu qələbəsi daxili –siyasi deyil, daha geniş miqyaslı mənə kəsb etmiş, faktiki olaraq plebissit funksiyasını yerinə yetirmişdir. İl-

kin mənbələrdən görüldüyü kimi Axalkalaki mahalının 35000 seçicilərindən 30 mini seçkilərdə iştirak etmiş, onlardan 24 mini səslerini gürcü sosial-demokratlara, 2500 milli-demokrat partiyasına, 3 minə yaxın isə Daşnaksutyun partiyasına vermişdir. Axalkalakinin özündə səsvermədə 21687 nəfər iştirak etmiş, onlardan 13 mini öz səslerini sosial-demokratlara, 7000mini isə daşnaklara səs vermişdir. Bu faktla əlaqədar olaraq «Ertoba» qəzeti yazırdı: «İrəvan hökuməti öz ölkəsini inandırmağa çalışırdı ki, Cavaxet Ermənistanına məxsusdur və ermənilərin çoxu Gürcüstanda qalmaq istəmir, onlar Ermənistanına can atırlar. Seçkilər isbat etdi ki, əhalinin həmin vilayətlərdə 2/3 hissəsi qan-canı ilə Gürcüstanla bağlıdır... bu məqamdan eibərən İrəvan hökuməti əsassız iddialarından imtina etməli, anlamalıdır ki, Cavaxeti birləşdirmək cəhdi bu vilayətdə müharibə alovunu qızıqdıra biləcək bağışlanmaz avanturadır».

Bu müqavilə imzalandıqdan bir neçə ay sonra, 1919-cu il noyabrın 3-də Gürcüstanla Ermənistan arasında iki maddədən ibarət ayrıca müqavilə imzalandı. Birinci maddə tranzitə aid idi. Gürcüstan Ermənistanına idxal və ixrac olunan mallara gömrük haqqı ödəməmək hüququnu özündə saxlayırdı. «Ertoba» qəzetinin qeyd etdiyi kimi: «Bu müqavilə Gürcüstan üçün deyil, Ermənistan üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edirdi: erməni dəmir yolu ilə Gürcüstana çox az mal daşınırdı. Lakin Ermənistanın olduqca əhəmiyyətli kommunikasiya xətləri Gürcüstandan keçirdi. Gürcü demokratları belə qarara gəldilər ki, keçmiş vəhşiliklərə görə erməni xalqı məsuliyyət daşımamalıdır».

Gürcü tərəfi xeyrixah qonşuluq münasibətlərinin qurulmasına səy göstərdiyindən müəyyən güzəştlərə də gedirdi. İkinci maddə arbitrajla bağlı idi. Burada hər iki tərəfin mötəbər vədləri ondan ibarət idi ki, bütün mübahisəli məsələlər ya qarşılıqlı razılığa, ya da arbitraj yoluna qoyulmalıdır.

Gürcü siyasətçiləri belə düşünürdülər ki, bu müqavilənin köməyi ilə ermənilərin Gürcüstana ərazi iddialarına son qoyulacaq. Əfsuslar ki, bu ümid də özünü doğrultmadı. Erməni siyasətçiləri 7 may 1920-ci il tarixli Gürcüstan-Rusiya müqaviləsi ilə bağlı hay-küy qaldırdılar. Ermənistan Xarici İşlər naziri Sovet Rusiyasındakı həmkarı Çeçerinə məktub göndərir və Rusiyanın Tiflis quberniyasını, eləcə də Batum vilayətini, Gürcüstanın ərazisi elan

etməsi ilə bağlı öz təəcübünü bildirir. Məktubda göstərilir ki, Borçalı mahalının bir hissəsi Axalkalaki mahalı kimi mübahisəli ərazilərdir. Ermənilərin işğalçı iştahası o dərəcədə böyük idi ki, onlar Batum diyarını özününkü sayaraq ruslara öz iddialarını izhar etmişlər. Sənəddə oxuyuruq: «Batum diyarında Çoroki rayonuna tələbimizi ödəməyi vacib sayırıq. Bu bizə Qars limanına dəmiryol çəkməyə imkan verəcək, bu Batumi vasitəsilə bizlərə əhəmiyyətli olan dənizə çıxış təmin edəcək... Erməni hökuməti adından Rusiya hökumətindən xahiş edirik ki, Rusiya-Gürcüstan müqaviləsinin Tiflis quberniyası və Batumi diyarı olan icraatını erməni hökumətinə şamil etməsinlər».

Gürcüstanın qonşuları içərisində ona ərazi iddialarını bildirən yalnız Ermənistanla Türkiyə oldu. Məqsədlərinə çatmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etdilər. Gürcüstanın siyasi fikri bu iddialara layiqli cavab verdi. Həmin iddialarla bağlı «Ertoba» qəzeti yazırdı: «Gürcüstanın hər hansı hissəsinin qoparılması bu ölkə üçün təhlükə yaratmış olar. Biz mümkün olan bütün vasitələrlə Gürcüstanın hüquqlarını müdafiə edəcəyik». Lakin məqalənin məzmunundan görüldüyü kimi gürcü tərəfi bu dəfə də məsələni silah gücü ilə deyil, beynəlxalq sivil standartlar yolu ilə həll etmək niyyətindədir. Ermənistan diplomatik dairələri tərəfindən Batumi diyarının mübahisəli ərazi elan etməsi və Çoroki rayonunun Ermənistanına qatılması tələbi heç bir məntiqə sığmır. Onların güddükləri bir məqsəd var- özgələrin bədbəxtliyi hesabına özləri üçün xoşbəxtlik qurmaq. Məqalədə sonra oxuyuruq: «Xarici İşlər nazirinin bu sayaq iddiaları təkcə imperialist məqsədlərlə diqtə edilməyib, onlar Gürcüstana öz haqlarını almaqda maneçiliyi bir dəfə törədib. Onlar Acariya müsəlmanlarının təbii istəyini – Gürcüstanla birləşmək arzusunun gerçəkləşdirməyə mane oldular». Burada ermənilərin əsassız, kökü olmayan tələblərinin beynəlxalq konfranslara çıxarılması nəzərdə tutulur. (Paris 18 yanvar 1919-cu il və 21 yanvar 1920-ci il, həmçinin San-Remo konfransı – 19-26 aprel 1920-ci il).

«Ertoba» qəzetinin müxbiri ilə San-Remo konfrans iştirakçısı K. Sabaxtarişvili arasında aparılan söhbətin yazısından eşidirik ki, Qafqaz respublikalarının birgə iclasında ermənilər bəyan etdilər ki, onlar Batuminin Gürcüstana birləşməsinə o şərtlə razılıq verərlər ki, onlara Çoroki çayı sahilindən Batumiyədək, Batumi-

dən isə Rizyədək dəmiryolu çəkilişinə imkan əldə edərlər. Eyni zamanda dəmiryol dəhlizi və Batumi limanının bir hissəsi erməni ərazisi elan olunsun. Gürcüstan tərəfi bu qərardan imtina etsə belə öz kompromis variantını onlara təklif etdi: Gürcüstan, ərazilərin sahibi kimi, dəmiryolunun öz vəsaiti hesabına inşasını üzərinə götürür və Ermənistanın həmin yoldan təhlükəsiz istifadəsinə qərant tutur. Ermənistan nümayəndə heyəti qəti bəyan etdi ki, onların layihəsi qəbul edilmədikdə Batumi vilayətinə dair iddialarını daha da artırmış olacaqlar. Sabaxtərişvili vurğulayır ki, Ermənilər Batumi vilayətinə dair iddialarında şitini çıxartdığından problemin həlli əngələ dönüb.

Bütün bunlardan nəticə çıxararaq «Ertoba» qəzeti təəssüflə qeyd edirdi: «Bu gün Ermənistanın Xarici İşlər naziri heç bir əsası olmayan iddialarla bağlı məktubu Sovet Rusiyasına göndərir. Gürcüstanla Ermənistan arasında mübahisəli məsələlər az deyil və problem həmin iddiaların çoxalması səbəbindən çətin ki, öz həllini tapmış olsun».

Əminliklə qeyd etmək olar ki, Gürcüstanın qanuni olaraq Batumi vilayətinə sahib çıxması məsələsi dövlətimizin arxasınca gizli iş görən erməni diplomatiyası ucbatından bilərəkdən uzadılırdı.

Beləliklə də erməni hakimiyyəti Gürcüstan ərazisi bütövlüyünün pozulmasına qəsdən şərait yaradaraq iki respublika arasında qonşuluq münasibətlərinin bərqərar olmasına süni maneələr yaradırdı.

Bu da: 1) Gürcü hakimiyyətinin Ümumqafqaz Konfransının yaranmasına və həmrəyliyə, müstəqilliyin təminatına, kollektiv təhlükəsizlik mexanizminin hazırlanmasına xidmət edirdi. Erməni hakimiyyətinin konfransa mənfi münasibəti onların siyasi ambisiyalarından irəli gəlirdi və gələcəkdə olan təhlükəni nəzərə almırdı. 2) Ermənistanla Gürcüstan arasında əldə edilmiş razılaşmalara baxmayaraq, problemlərin sülh yolu ilə həll edilməsindən Ermənistan hökuməti daima qaçır, beynəlxalq normalara məhəl qoymur və imkan düşdükcə əsası olmayan yeni-yeni ərazi iddiaları ilə çıxış edir, bu yolla da regionda qeyri-sabitliyin və gərginliyin saxlanılmasına zəmin yaradaraq süni şəkildə Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinin beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınması prosesini qəsdən ləngidirdi.

Çevirəni: Giya PAÇXATAŞVİLİ

SON SÖZ

Azərbaycan - gürcü ədəbi əlaqələrinin inkişafında müstəsna xidmətləri olan, bu dillərdən bir-birinə gözəl tərcümələri ilə tanınan Giya Paçxataşvili və Ramiz Bəkirovun tərcüməsində Azərbaycan oxucusuna təqdim edilən kitab «Gürcüstan siyasi fikrində gürcü-erməni münasibətləri məsələləri (1918-1920)» adlanır. Milli münasibətlərə həsr olunmuş bu kitab Gürcüstan EA-nın «Millətlərarası münasibətlərin tədqiqi mərkəzi» ndə Şota Vodaçkoriya tərəfindən qələmə alınıb və 1999-cu ildə Tiflis şəhərində «Meçnie-reba» nəşriyyatında dərc edilib. Həmin nəşr gürcü, və rus dillərindədir. Deməli, əsər artıq həm gürcü, həm də rus oxucusunun ixtiyarında olub və özünə layiq, özünün layiq olduğu qiyməti alıb. Kitabın işıq üzü görməsindən, bizdən qeyri millətlərin oxucu auditoriyasının malı olmasından yeddi il keçməsinə baxmayaraq bizimçün daha lazımlı olan kitab haqqında heç bir təəvvürümüz olmayıb. Bəli, Azərbaycan oxucusuna təqdim olunması vacibdən vacib olan bu kitabın işıq üzü görməsindən düz yeddi il keçir. Lakin kitabda bəhs olunan, Vadaçkorianın təsvir etdiyi, qələmə aldığı zamandan az qala bir əsr keçir. Kitabın həsr olunduğu global bir məsələnin, problemin həm Gürcüstanın, həm də Azərbaycanın erməni adlı vahid düşməninə Qafqazı azara düşər etmiş erməni adlı «xərçəng şişi»nin peyda olmasından isə iki yüzillik keçir. Lakin bu gün də xəstəliyin çarəsi, əlacı tapılmayıb: «Erməni elə öz erməniliyindədir». Necə deyərlər, yenə də qonşu Gürcüstanla və Azərbaycana qarşı qərəzli, məkrli ərazi iddiaları, yenə də qan, nəfs və terror. Haradandır erməni «dığa» larında və «axçı»lərində bu «zor?»

«Zor» a tuş gəlmiş qonşular həm gürcülər, həm də Azərbaycanlılar özlərinin bədnam və təcavüzkar ermənilər tərəfindən «zor»a məruz qalmalarını tədqiq etməli və öyrənməlidirlər. Bədənə ağır verən, «kor bağırsağ» kəsilib atılmalıdır. Həm Gürcüstanın, həm də Azərbaycanın alimləri bu bədnam tayfanın hər «şeyini» öyrənməyi qarşıya məqsəd kimi qoymalıdılar. Ümumən, bu tayfanın etnogenezi ətraflı tədqiq edilməlidir. Onların psixikası psixoloqlarımız tərəfindən öyrənilməlidir ki, bizlər bilək, görək hardandır onlarda olan bu «əqli korluq?»

Niyə hər zaman Qafqazda nə isə bir yenilik yaşanması vaxtı, Qafqazda siyasi şüurun formalaşması, demokratik proseslərin tarixi fakta çevrilməsi ərafəsində, qonşu respublikaların - Gürcüstanın və Azərbaycanın öz müstəqilliklərini bərpa etdikləri, azadlıqlarına qovuşduqları vaxt və zaman kəsiyində ermənilərin bədnam əməlləri yenidən üzə çıxmağa, artmağa başlayır. «Kiçik Ermənistan» ın özünün tarixdə, qalib-qalmayacağı məsələsinin şübhəli olduğu bir vaxtda bu tayfanın yadına «Böyük Ermənistan» ideyası düşür. İdeya olaraq da hər bir erməninin qəlbində öləcək «Böyük Ermənistan» ideyası.

Şübhə yoxdur ki, erməni problemi ilə bağlı həm Gürcüstan, həm də Azərbaycan alimləri xeyli tədqiqat-elmi araşdırmalar aparıblar və çoxlu sayda əsərlər ortaya qoyublar. Lakin, bu əsərlər də erməniləri tanımaq və tanıtmmaq üçün kifayət edəcək qədər deyil. Yeni əsərlərin yazılması da elə bu səbəbdəndir. Necə ki, Şota Vadaçkoriyanın indi Azərbaycan oxucusuna təqdim edilən əsəri müəyyən bir boşluğu doldurmaq üçün yazılıb. Kitab gürcü-erməni münasibətlərinin qısa bir zaman kəsiyini əks etdirsə də erməniləri daha dərinləndən tanımağımız üçün lüzumlu və əhəmiyyətlidir. Bu lüzumluluğu və əhəmiyyəti görmüş tərcüməçilər kitabı Azərbaycan türkcəsinə çevirməyə ehtiyac duyublar və bu işi müvəffəqiyyətlə həyata keçiriblər.

Kitabla tanışlığımız bizlərə ermənilər haqqında, ermənilərin bir zaman Gürcüstan hökumətinin başına açdığı oyunlar haqqında, ən başlıcası ermənilərin erməni olduqlarını həm gürcülərə, həm də Azəri türklərinə eyni formada təqdim etmələri haqqında müfəssəl məlumat verəcəkdir.

Kitabla tanışlığımız bizlərə ermənilərin yaxın qonşularla münasibət məsələsində ikili standartlardan istifadəsini açıqlayacaqdır.

Kitabla tanışlığımız ermənilərin vaxtilə onlara səxavət göstərmiş, qaçqın və köçkünlərini öz ərazilərində yerləşdirmiş gürcüləri və Azərbaycanlıları bu dərəcədə incitməsinin səbəblərini ortaya qoyacaqdır.

Nəhayət, Ş.Vadaçkoriyanın bu əsəri Rus imperiyasının sayəsində Qafqazda sığınacaq tapmış, hətta öz dövlətini yaratmağa müvəffəq olmuş, bu səbəbdən də imperiyanın ənənəvi vassalına çevrilmiş ermənilərin «Böyük Ermənistan» kartı ilə pərdələnərək

(əslində ermənilər hər zaman bu kartdan yararlanmağa çalışıblar) Qafqazda nələrdə etdiyini və bu gün nələrdə etmək istəyində bulduğunu bizlərə tam aydınlığı ilə çatdıracaqdır.

«Gürcüstan siyasi fikrində Gürcü-erməni münasibətləri məsələləri (1918-1920)» adlı kitab konkret tarixi faktlar, arxiv sənədləri, o dövrdə nəşr olunan dövrü mətbuat səhifələrindəki materiallar, Gürcüstan parlamentinin iclaslarındakı stenoqrafik hesabatlar və nəhayət «Zaqafqaziya və Gürcüstan xarici siyasətinə dair sənədlər və məxəzlər» sənədlər külliyyatı əsasında yazılmış tarixi bir kitab olduğundan oduqca maraqlı və əhəmiyyətlidir.

Bu maraqlı və oxunaqlı tək kitabın yazılmasında əhəmiyyətli rol oynamış mənbə və məxəzlər hesabına deyil, həm də ermənilərin o dövrdə gürcülərin başına açdıqları oyunları bu gün bizim başımızda necə sınaqdan keçirmələridir. Demə ermənilər qonşuları-gürcülərə və Azərbaycanlılara keçirdikləri sosial təcrübənin canlı materialı kimi baxırlarmış. Demə ermənilərin özlərinə yaşamağa yer tapdıqları gündən bir məqsədləri olub: «Qonşu Gürcüstan və Azərbaycan dövlətlərinin hesabına öz ərazilərini genişləndirmək. Qonşu dövlətlərin ərazi bütövlüyünə xələl gətirmək».

Ermənilərin Ş.Vadaçkoriya qələmə aldığı 1918-1920-ci illərdə gürcülərə qarşı etdiklərini Azərbaycan əsrləri idi görürdü. Belə ki, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək, bu ərazilərdə öz dövlətini qurmaq planlarının bir neçə yüzillik tarixi var. Rus imperiyası Yaxın və Orta Şərqi, o sıradan Qafqazı, Azərbaycanı işğal etmək, bölgənin sərvətlərini mənimsəyərək siyasi və iqtisadi gücünü artırmaq, Rusiyanı dünya dövlətinə çevirmək planlarını həyata keçirmək məqsədi ilə bu işdə fəal iştirak edən erməniləri tarixi Azərbaycan torpaqlarına, ayrıca İrəvan mahalına və Qarabağın dağlıq bölgəsinə köçürərək məskunlaşdırmışdır. Tarixdən, eləcə də indi bizə bəlli olur ki, ermənilərin Qafqazda məskunlaşdırılması məqsədyönlü bir iş olmuşdur. Məqsəd isə o olub ki, Qafqazda Rusiyanın dayağı, vuran əli olsun. İzrail Yaxın Şərqdə ABŞ-ın «şapalaq vuran» ı olduğu kimi ermənilər də Qafqazda Rusiyanın şapalaq vuranı rolunda olmalı idi. Yəhudilərin bicliyi və Ərəb dünyasının onlara qarşı birləşə bilməmək kimi «gicliyi» ABŞ-ın etimadını hələ ki, doğruldub. Ermənilərdə yəhudilər qəddər olmamış və olmayacaq biclik və bizlərdə Qafqaz xalqlarında (erməniləri çıxmaq şərti ilə) olan ağıl onları Qafqazda «şapalaq

vuran» yox, əksinə qapazaltı etdi və beləliklə də Rusiyanın ümidləri-onları «şapalaq vuran» kimi görmə ümidləri doğrulmadı. Əsrlərlə davam edən «Rusiya-Qafqaz savaşı» nda qazanılan təkrar ermənilərə bu və ya digər ərazilərin qazandırılması olub. Rusiyanın Qafqazda qazandığı 1918-ci il may ayının 27-də Azərbaycanın İrəvan mahalı ərazisinin bir hissəsində yaradılan və Azərbaycan şəhəri olan İrəvanı öz paytaxtı elan edən Ermənistan oldu.

Bunun müqabilində isə Rusiya dünya dövlətinə çevrilmək şansını tamam itirdi. Elə öz əlləri ilə yaratdıqları Ermənistanın və Qarabağda yerləşdirdikləri ermənilərin əli ilə. Ermənilərin başladığı milli münaqişə rus dövləti olan SSRİ-nin super dövlət olmaq arzusunu gözündə qoydu. Bu da azmış kimi bu dövlət dağıldı və ondan nə az, nə çox düz 13 dövlət və bir də Ermənistan yarandı. Başdan ayağacan Azərbaycan torpaqlarından, İrəvan torpaqlarından düzəlmiş Ermənistan.

SSRİ dağıldıqdan sonra Gürcüstan və Azərbaycanın özlərini müstəqil dövlət elan etmələri və Rusiyadan uzaqlaşması təbii və ağlabatan idi. Ermənilərin bu dağılmadan yararlanması müstəqil dövlət kimi tanınması isə gülünc bir məsələ oldu. Ruslar ermənilərin əli ilə qazdırdıqları quyuya özləri düşdülər. Azərbaycanı və Gürcüstanı zaman-zaman doğramış rus xəncəri Rusiyanın özünü doğramağa başladı. Bu bir qanunauyğunluq idi, tarixi qanunauyğunluq. Ermənilər Rusiyanın əli ilə bu regionu dəfələrlə böyük bəlalara düşür ediblər. İndi ruslar özləri ermənilərin əli ilə dağılmışdılar.

Hər dəfə haradansa bir erməni azanda, bu başıpozuq tayfa öz əməlləri ilə özünə qaçqın-köçkün ömrü yazanda Rusiya onlara sığınacaq yeri kimi Gürcüstanı və Azərbaycanı göstərib. Maraqlıdır ki, bu problem ermənilərin problemi olduğu halda problemin çözülməsi ilə gürcülər və azərbaycanlılar məşğul olub. Bunlar da azmış kimi hər iki millətin ömrünə-gününə qaçqın - köçkün ömrünü də onlar yaradıblar. İndi Ermənistan deyilən Qərbi Azərbaycandan, İrəvandan öz dədə-baba torpaqlarından Azərbaycanlıların qovulması, eləcə də aran və Dağlıq Qarabağdan soydaşlarımızın qovulması bunun bariz nümunəsidir.

Bizlər və bizlərin başbilənləri - həm gürcülər, həm də Azərbaycanlılar təkrar-təkrar siyasi iradəsizlik göstərərək qonaqpərvərliklərimizlə özümüz öz başımıza oyunlar açmışıq, hər dəfə onlar

başımıza oyun açdıqda onlarla qarşıdurmadan qaçmışıq. Hələ bu da azmış kimi onlara qonaqpərvərliklər də göstərmişik. O dövrdə bu məsələlərə yalnız çap olunan dövrü mətbuat öz münasibətlərini bildirmiş və hay-küy qaldırmışdılar ki, niyə məhz Gürcüstan və Azərbaycan hökumətləri erməni qaçqın və köçkünlərinə xoş münasibət bəsləməlidir? Bəyəm bu «tayfanın» yiyəsi, sahibi yoxdur ki, bizlər ona yiyə, sahib duraq! Haradadır bu «mnoqostradalniy» tayfanın «mnoqoskandalniy» yiyəsi? Haradadır qədirbilməz erməni yığnağı - «Erməni Milli Şurası?» Yəni «Erməni Milli Şurası», erməni hökuməti öz qaçqın və köçkünü ilə məşğul olmaq iqtidarında deyil?! Əgər özünü erməni hökuməti zənn edən və xalqını təmin edə bilməyən erməni milli şurası doğrudan qaçqın və köçkünlərini özgələr ümidinə atırsa, bu məqsədə - yəni erməni qaçqınlarına yardım məsələsində nə erməni hökuməti, nə daşnaklar, nə milyonlarla vəsait toplamış kilsə, nə ruhanilər hərəkət etmir, yatırsa, bu tayfa da, onun yığnağı da sadəcə «asımaq yolu ilə edam olunmalıdır!». Bu sözlərin müəllifi bunları deməklə, heçdən bir varlıq yapmamışdır. O dövr erməni hökumətinin, ermənilərə yiyə durmayan başbilənlərinin hərəkətlərini görərək həmin sözləri söyləmişdir. O, bu sözləri söyləyənin mənəvi haqqıdır.

Ermənilərin öz qaçqınlarına yiyə durmamaları heç də onların pullarının yoxluğu ilə bağlı deyildi. Belə ki, 1918-ci ildə Zaqafqaziya Qafqaz cəbhəsinin qaçqınlar komitəsinə 15 milyon rubl ayrıldıqda N.Jordaniyanın sözlərinə görə məbləğin böyük bir hissəsini 10 milyon 252 min rublunu erməni qaçqınlar təşkilatı almışdır. Lakin 1 qəpik də olsa qaçqınlara həmin puldan verilməmişdir. Jordaniyanın həmin pullarla nə işlər görülməsi ilə maraqlanmasına Q.Veşapelinin replikası ilə cavab verilmişdir: «Yəqin çoxlu tüfəng alıblar». həqiqətən də daşnaklar həmin pula silah almışdılar.

O dövr Gürcüstan və Azərbaycan rəhbərliklərinin erməni məsələsi ilə bağlı tutduqları mövqeyin tənqidi haqlı və yerindədir. Fikir verin: «Kazaryantsın evində silah anbarı aşkar edilir», «Dzeqvi stansiyası yaxınlığında dəmiryolu körpüsünün partlandırılması üçün hazırlıq görülür», «Qaçqınlar üçün ayrılmış vəsaitə silah alınaraq Gürcüstandakı qaçqınlar silahlandırılır», «Gürcüstanda yeni Mesopatamiya yaradılır» fikri erməni daşnakları tə-

rəfindən dilə gətirilir - Jordaniyanın erməni məsələsi ilə bağlı tutduğu mövqə dəyişmişdir. O, öz fikirlərində qalaraq yenə də deyir: «Biz heç vaxt millətləri fərqləndirməyə cəhd göstərməyəcəyik. Ermənilərə də, yunanlara da gürcülərə yanaşdığımız kimi yanaşacağıq». Bu əsrin əvvəlində olmuş olay idi. Əsrin sonlarına yaxın Ə.Vəzirov daha irəli gedərək Qərbi Azərbaycandan qovulmuş 250 min Azəri türkünün dərdini çəkmək əvəzinə Bakı şəhərindən köçmüş erməni «dığaları»nın geri - Bakıya qayıtmasına sevinərək bizlərdən utanmadan muştuluq istəyirdi.

Şota Vadaqoriyaya görə: «Gürcü-erməni münasibətləri məsələsində araşdırmalar aparan tədqiqatçılar qərəzçilik tendensiyasında bulunublar və bütün günahları o zamankı Gürcüstan rəhbərliyinin boynuna yıxmaqla sosial-demokratları gözdən salmaq məqsədi güdüblər. Guya bu məsələlərin öyrənilməsində külli miqdarda «ağ ləkələr» vardır və bir çox sualların cavablandırılması üçün əsaslı dəlillər, ciddi faktlar ortaya qoyulmalıdır».

Əslində bu iradlar o qədər də tez qəbul edilən, tutarlı dəlillərə söykənən iradlar deyil. Çünki o vaxt Gürcüstan siyasi fikri öz hökumətindən erməni millətçilərinə qarşı aktiv mübarizəyə qalxmağı tələb edir, müvafiq tədbirləri həyata keçirməyi zəruri sayırdı. «Dirçəliş» qəzeti sosial-demokrat partiyası liderinin mövqeyini səhv kimi qiymətləndirərək silahlı qüvvələrin köməyi ilə Gürcüstan sərhəddini bağlamağı təkidlə tələb edirdi. Bütün bunların müqabilində isə Jordaniyanın bu məsələyə yanaşması sosial-demokrat yanaşmasından çox beynəlmiləli bolşevik yanaşmasına oxşayırdı. Ona görə də «Ertoba» qəzeti bu mövqeyi fitnəkar mövqə adlandırmışdı.

1988-ci ildən bu günə qədərki Azərbaycan 1918-1920-ci illər Gürcüstanın çəkdiklərini bizə xatırladır. O vaxt gürcülər ermənilərlə dil tapa bildi. Biz isə ya özümüzün dil bilməməyimizdən, ya da ermənilərin qanmazlığı ucbatından onlarla dil tapa bilmirik. Bizi qonşu Gürcüstandan fərqləndirən odur ki, ərazilərinin təxminən 20%-i işğal altında olan Azərbaycanda siyasi, fikir (istər iqtidar-da, istər müxalifətdə, istərsə də heç bir tərəfi təmsil etməyən adi vətəndaşlar arasında) hələ oyanmayıb, yatır. Bizdə «Dava yorğan davasıdır». Bu dava qurtarmamış ermənilərlə savaş başlamayacaq. Qarabağ savaşından, Qarabağ kartından indi həm iqtidar, həm də müxalifət yalnız yararlanmaq üçün istifadə edirlər. İqtidar

hakimiyyətdə daha çox qalması üçün, müxalifət isə hakimiyyəti onlardan alması üçün bu kartı əllərində tutublar, ancaq hərəkətə gəlmirlər. **Heç bir tərəf dərk etmir və ya dərk etmək istəmir ki, Qarabağ məsələsi ümummilli məsələdir, namus məsələsidir, qeyrət məsələsidir və onu siyasi alver predmetinə çevirmək olmaz.** Başqa işlərdə bir araya gəlməyən iqtidar və müxalifət yetkililəri ən azı ümummilli məsələ olan Qarabağ məsələsində millət daxili vəhdət məsələsinə nail olmalıdırlar. Əks təqdirdə «Atəşkəs dövrü»nün qurbanları Qarabağ savaşındakı qurbanların sayını ötüb keçəcək «Atəşkəs dövrü» başlanan gündən ermənilərin xeyrinə olan təmas xəttində açılan atəşlər də onların xeyrinə, bizlərin «Atəşkəsi» alqışlayanların ziyanına işləyir.

1993-cü ildən «Atəşkəs» elan edilib. Bizi biabırçı sülh sazişinə sürükləyən «Atəşkəs». Ermənilərin xeyrinə işləyən «Atəşkəs». Bəzi ağzıgöyçəklər mənim bu fikrimi «indiyədək görülmüş işlər» in üstünə kölgə salmaq kimi qiymətləndirəcəklər. (Halbuki heç kəs bu «görülmüş işlər» in nəinki nədən ibarət olduğunu, heç adını belə bilmirlər). Bu onların öz işidir. Mən isə bir vətəndaş kimi vətənim, millətini, dövlətini, iqtidarını, müxalifətini sevən, Azərbaycanımızın ərazi bütövlüyünü, (o cümlədən doğduğum Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü) o taylı-bu taylı Azərbaycanımızı bütöv görmək istəyən və bu yolda canını belə əsirgəməyəcək vətəndaş kimi məsələyə öz şəxsi münasibətimdən formalaşdırdığım fikirlərimi və 1918-1920-ci illər Gürcüstan hökumətinin və siyasi fikrinin ermənilərlə davranışından irəli gələn fikirləri bildirməyi borc bilirəm və bunu geniş oxucu kütləsi ilə bölüşürəm.

Hər şeydən öncə sülh danışıqlarının kimlərlə aparmamızı unutmamalıyıq. Bizdə isə bu demək olar ki, unudulub. Əgər belə olmasaydı ermənilərin bizim başımıza əsrin əvvəllərində açdıqları oyunu unutmazdıq, onlara növbəti şanslar verməzdik. Düşünərdik ki, erməni elə ermənidir və o heç vaxt düzəlişi deyil. «Ertoba» qəzetinin «Yenə də xarici siyasət haqqında» adlı baş məqaləsində deyildiyi kimi: «Dünən didərgin olan, Gürcüstanda və Azərbaycanda sığınacaq tapmış bu adamlar bu gün Gürcüstan və Azərbaycana qarşı çıxış edirlər». Budur ermənilərin-daşnakların fizionomiyası. (İç üzü)

- Biz bilirik ki, mahiyyət etibarilə danışıqların ilk mərhələsi danışıq aparan tərəflərin bilavasitə əlaqəsindən xeyli qabaq baş-

lanır. Bunu hazırlıq mərhələsi də adlandırmaq olar. Bu mərhələdə gələcək partnyorun zəif və güclü tərəflərinin öyrənilməsi əsasdır, nə qədər çox informasiyaya malik olsaq danışıqlar zamanı özümüzü bir o qədər inamlı hiss edərdik. Lakin bu da bizdə belə deyil. Erməniləri nə qədər tanısaq da, bu tanımanın tarixi az qala bir neçə yüzillik olsa da onlarla danışıq aparmağın yolunu tapa bilməmişik və bu gün də məsələ üzərində baş çatladırıq. Əslində buna heç bir lüzum yoxdur ki, bu qarşı düşmənin «fəlsəfəsini» öyrənmək üçün dəridən, qabıqdan çıxacaq. **Ermənilərlə əyani görüşümüz heç bir kəşfiyatsız-filansız onların ümumən Qafqazda yerləşdirilməsi zamanından başladığından necə deyərlər: «Dabbaqda gönlərinə bələdik».** Biz sadəcə danışıq aparmağın 5 mümkün yolundan hansının bizimçün səmərə verəcəyini düzgün hesablaya bilmirik. **Adamın özünü əvvəlcədən necə aparacağını qabaqcadan proqramlaşdırmaq olmur. İnsan mürəkkəb, çətin baş açılan bir məxluqdur və bununla maraqlıdır. Adamlarla davranma bu cür çətin-dir o ki qala erməni ola. Allahın göydən yerə Qafqaza göndərdiyi bəla.**

- Danışıq aparmağın 5 mümkün yolundan hamısının ermənilər üzərində, «eksperimentini» keçirmək mümkün deyil. Əgər dünyadakı bütün pisliklərin, xəbəsliliklərin, ikiüzlülüyün, tülkülüyün hamısı bunlarda cəmləşibse onlara xüsusi qayda tətbiq edilməlidir.

- Danışıq aparmağın yolları 5 qaydada müəyyən edilib. Hər bir qaydanın özünəməxsus məziyyətləri və naqislikləri var.

- **Birinci qayda təzyiqdır.** Məziyyəti ondan ibarətdir ki, az vaxt tələb edir, əgər qüvvə üstünlüyünə maliksənsə qələbəyə gətirib çıxarır. Naqisliyi odur ki, qarşı tərəf də həmin metoddan istifadə edərsə, danışıqlar uğursuz nəticələnəcək.

- İllərdir ermənilərdən qüvvətli olduğumuzu dilə gətiririk, ancaq bu gücümüzü onlara göstərməkdə tərəddüd edirik. Bəlkə bu vaxta qədər tərəddüd etməyimiz kifayət edər. Tərəddüdümüzdən artıq ikinci onillik xırdalanır. Əgər qüvvə üstünlüyünə maliksənsə hər halda bunu iqtidar yetkililəri deyir, hərbi mütəxəssislərimiz deyir. Bəs onda niyə az vaxt tələb edən bu qaydadan istifadə edib, hərbi yolu seçib erməni diğalarını Azərbaycan sərhədlərinin hüdudlarından kənara atmayaq? Vaxtilə ermənilərin Gürcüstan torpaqlarını işğal etdiyi ərəfədə Jordaniyanın öz xalqına çağırışını

indi biz öz xalqımıza çağırış kimi səsləndirməyək: «İşğalçıları tutduğu ərazilərdən silahın gücü ilə qovmaq lazımdır.»

- Qalan 4 qayda kompromis, kələk, güzəşt və əməkdaşlıq qaydalarıdır. Kompromis bir qayda olaraq nəticə ilə başa çatsa da bizimçün əlverişli deyil. Xarici siyasətimiz yanlış qurulduğundan bu əlverişsiz yolu seçmişik. Bu günə kimi məsələlərin sülh yolu ilə həllinə getməyimizə səbəb ermənilərlə danışıqda kompromisə üstünlük verməyimizə olub. Kompromis variantı heç bir səmərə verməyib. Çünki düzgün variant seçilməyib. Əgər qarşı tərəf bizdən ərazilərimizi qoparmaq istəyirsə onunla hansı kompromisdən danışmaq olar? Bir vaxtlar Ermənistanın Tbilisidəki diplomatik nümayəndəsi cənab Camalyanın Gürcüstana qarşı yürütdüyü «şübhəli siyasəti», indi daşnaklar Azərbaycana qarşı yürüdürlər. «Camalyanın şübhəli siyasəti» Gürcüstandan torpaq qoparmağa xidmət edirdisə, Ermənistanın bu günkü şübhəli siyasəti Azərbaycanımızın dilbər güşəsi Dağlıq Qarabağı və aran Qarabağı Azərbaycandan qoparmaqdır.

Bir vaxtlar Gürcüstanla ermənilər arasındakı qarşıdurmada da vasitəçilik (məna bəlli deyil indi ermənilərlə Azərbaycan hökuməti arasında vasitəçilik edənlər necə vasitəçilik edirlər, o zamankı vasitəçilərin eynidirlər, yoxsa onlardan fərqlənirlər? Əlbəttə, mən buna inanmıram, çünki bizim indiki vasitəçilərin o zamankı vasitəçilərdən bir fərqi var - o da kəmiyyətcə) edənələr onlar üçün kompromislər axtarırdılar. Gürcülər buna getmədi. Bunu bizə Ş. Vadaçkorianın qələmə aldığı əsər deyir: «Gürcü orduları hücum keçdiyi, ermənilərin isə geri çəkildiyi bir zamanda zahirən dinc müşahidəçilər rolunda çıxış edən ingilis missiyasının nümayəndələri işlə qarışaraq gürcü tərəfinə hərbi əməliyyatları dayandırmağı tələb etdilər». Biz hələ nə hücum keçmişik, nə də dayanmağımızı tələb edirlər. Belə olarsa nə hərəkət edərdik? - onu deyə bilməyəcəyəm. Ancaq qonşularımız tərəfindən: Bu təklif gürcü hərbi hissələrinin müharibədən qabaqki hərbi təmas xəttini tutduqdan sonra (31 dekabr) qəbul edildi. Bəs biz niyə bu yolla getməyək, biz niyə ermənilərin kimlərsə və nəyəsə bəslədikləri ümidləri puç etməyək? Niyə gecə ilə öz çəpərini qonşunun bostanına doğru çəkən yer oğurlarına oxşayan erməniləri sərhədlərimizdən o taya vaxtilə onlara güzəştə getdiyimiz torpaqlara atmayaq? Niyə hal-hazırda yaşadıkları, özlərinə dövlət qur-

duqları torpaqların İrəvan xanlığının torpaqları olduğunu, əllərindən ala biləcəyimizi, onlara gəldikləri yerə yola sala biləcəyimizi anlatmayaq? Niyə bu azğınlaşmış qaraçılara başa salmayaq ki, sizlər vətənsiz, laməkan olmusunuz? Azərbaycan və Gürcüstan torpaqlarının hesabına indi yaşamağa məkanımız var, ancaq yenə də vətəniniz yoxdur - vətənsizsiniz. Bunu oxucularımızın ixtiyarına veriləcək kitab da təsdiqləyir: «Həqiqətən də cari mərhələdə (15 may 1918-ci il) hələ də Zaqafqaziya seymi qanunverici orqan kimi fəaliyyət göstərirdi və 3 ayrı-ayrı dövlətin sərhədləri dəqiq müəyyən edilməmişdi. Lakin ermənilər özləri öz sərhədlərini genişləndirməklə məşğul idi.»

«Strateji maraqlara üstünlük verən Ermənistan hökuməti bütün vasitələrlə tutduğu ərazilərə ziyələnməyə çalışırdı. Bu məsələ Zaqafqaziya federasiyası dağıldıqdan və oraya daxil olmuş üç respublikanın sərhəd xəttinin ayırılmasından sonra üzə çıxdı. Ermənistan tərəfi ərazi aidiyyəti prinsipinə deyil, ərazidəki erməni əhalisinin sayı məsələsinə üstünlük verirdi. «Ertoba» qəzeti opponetlərdən soruşur ki, onlar görəsən Ərzurum və ona bitişik vilayətlərə hansı prinsiplərə uyğun iddialıdırlar? Zorakılığa məruz qaldıqda bu «zadlar» etnik prinsiplərdən imtina etdikləri halda, zorla məskunlaşdıqları yerlərdə dərhal etnik məsələlərdən yapışırlar. Dediymiz budur ki, hətta çarizmin məskunlaşdırdıqları adamları biz qardaşcasına, dostcasına qəbul edirik, lakin ərazilərimizi çarizm siyasəti ilə parçalamaqda davamlı olan kəsləri dəhşətli müqavimət gözləyir.»

- Məqsədyönlü yerləşdirmə və müharibəsiz həmin əraziləri özünüküləşdirmə siyasəti göz qabağındadır. Erməni burjuaziyası ruslarla öz işində idi. «Erməni hakim dairələrinin əməlləri təsdiqləyir ki, Gürcüstan və Azərbaycan hökuməti erməni qaçqınlarını öz ərazilərinə buraxmamalı idilər. Bir tərəfdən bu cinayət sayılmış olsa belə, digər tərəfdən vəziyyət daha uduşlu olardı». Deməli, daşnaksutyun liderlərinin aqressiv əməllərinə də əsas olmayacaqdı. Deməli, ermənilərin Gürcüstana və Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları onlara edilmiş «yaxşılığa yamanlıq»dan başqa bir şey deyil. Bizlərə bəllidir ki, regionu ermənilərlə dolduran demoqrafik dəyişikliklər olmuşdur və həmin disbalans çar Rusiyasının süni siyasəti sayəsində həyata keçirilmişdir.

Tarixşünaslıqdan məlum olduğu kimi bu əhali yerləşdirilməsi əsasən orta əsrlərə, dəqiq olsaq XVI əsrdən başlayır ki, o zaman dövlət tərəfindən sıxışdırılan ermənilər vətənlərini tərk edib başqa ölkələrdə sığınacaq axtarırlar. İv.Cavaxişvili bunu da qeyd edirdi ki, ermənilər üçün Gürcüstan ən yaxın ölkə olmaqla bərabər onlar üçün yaşamağa sərfəli məmləkət idi.

«Gürcüstanda nə milli, nə də dini ayrı-seçkilik heç vaxt olmayıb, həm də ermənilər ümid edirdilər ki, tarixi şərait imkan verən kimi onlar buradan öz vətənlərinə asanlıqla dönəcəklər... Təbii ki, onlar Ermənistana yaxın olan boş ərazilərdə məskunlaşdılar. Odur ki, ermənilərin Kvemo-Kartlidə (Borçalıda) yer alması təəccüblü deyil.»

Gürcü tarixşünaslığı bu məsələnin araşdırılmasında səhv mövqe tutduğundan və məsələlərə yalnız Gürcüstan mövqeyini müdafiə etmə nöqtəyi-nəzərindən yanaşıldığından güclü tarixi təhrif və səhvlərə yol verərək düzgün nəticələr əldə edə bilmirlər. Hətta səhvin həddi o dərəcəyə çatır ki, Ermənistan hökumətinin xeyrinə işləməklə nəticələnir, «gürcü tarixşünaslığı»nın işi. Tək bir faktı qeyd etmək istəyirəm. Gürcü tarixşünaslığı Qafqazda Ermənistan dövlətinin tarixini erməni vilayətinin yaradılması tarixindən də (1828, 21 mart) əvvələ aparır. Və buna görə də erməni məsələsində sonadək qələbə əzmini nümayiş etdirə bilmirlər.

- Nəhayət, erməni-Azərbaycan probleminin sülh yolu ilə həllinə üstünlük verən siyasətçilər dərk etməlidirlər ki, ermənilər problemin həllində güc üsuluna üstünlük verdiklərindən sülh tənzimləmə perspektivi puça çıxır. Nə qədər ki, ermənilər bizləri onları sərhədlərimizin hüduddlarından kənara atmış görməyəcəklər. (necə ki, gürcülər onları düz təmas xəttində oturdular və bu zaman ingilislər gürcü ordularının Ermənistan ərazisinə yürüşünü dayandırmaq məqsədi ilə hər iki tərəfin siyasətçilərini sülh danışıqlarına çağırmağa başladılar) heç bir sülh sazişinə getməyəcəklər, getsələr də bizimçün alçaldıcı bir sülh sazişinə gedəcəklər. Ona görə də biz kompromis variantlardan irəli gələn «Problemin sülh yolu ilə həlli» məsələsinə nöqtə qoymalıyıq. Problemin həllinin sülh danışıqları adı ilə yubadılması ermənilərin və onlara havadarlıq edən ATƏT-in Minsk qurumu adı ilə adlandırılmış qurama bir xristian qurumunun diplomatik oyunlarıdır. Onlar

məsələnin həlli müddətini uzadır və bununla da ermənilərə sərf edən vaxt udmağa çalışırlar.

Biz artıq boş durmamalı, siyasi resursların tükəndiyini və sülh danışıqlarından imtina edəcəyimizi, 13 illik «Atəşkəs»in bizim torpaqlarımızı qaytarmadığını dünya ictimaiyyətinə, erməni daşnaklarına və onların dəstəklədikləri erməni separatçılarna çatdırmalıyıq.

- Artıq bu ab-hava hiss olunur. Ayrı-ayrı yetkililər sülh variantının özünü doğrultmamasından danışırlar: «Azərbaycan bu gün problemin həllində sülh variantlarının tükənməsini gözləyir və dərhal müharibə yolu ilə işğal altındakı torpaqlarımız azad ediləcək». Pis səsənlənmir. Bəlkə 13 illik susqunluqdan sonra hərəkət edə bildik. Ancaq, deyərsən sülh variantı çoxillik müharibələrdən də uzun çəkəcək.

Kompromisdən söhbət getdiyi halda ən çox kompromisə ermənilər gəlməli idi. Vaxtilə Ş.Nutsubidze çıxışında dediyi kimi: «O, xalqa ki, gürcülər son çörək tikəsini verib və özünə xas olan nəvazişi göstərib, qonaqpərvərliyi öyrədib gərək minnətdarlığı unutmuyadı.»

- Düşmən isə amansız və vəhşidir... bunu onun hiyləgər hücumu və əllərinə düşən qurbanlara altdan-altdan edilən qeyri-insani münasibətlər təsdiq və sübut edir.

- Bu çür amansız və vəhşi düşmənlə problemi sülh yolu ilə həll etmək istəyi milli xəyanətkarlıqdan başqa bir şey deyil. Milli xəyanətkarlıqdan qaçmaq üçün sülh yolu ilə tənzimləməyə yox deyilməlidir.

Danışığ aparmada 3-cü qayda kələkdir. Məziyyəti-problem sadədirsə, yaxud digər tərəf qüvvə üstünlüyünə malikdirsə onda xeyirlidir. Naqisliyi böyük itkilərə gətirib çıxara bilər. Bu qayda da bizimçün qəbul edilməzdir. Bu qaydanı bir neçə cəhətdən özümüzçün qəbul edilməz hesab edirik. Birincisi, problem sadə bir problem deyil, ikincisi, qarşı tərəf qüvvə üstünlüyünə malik deyil ki, biz bu qaydadan yararlanmaq. Üçüncüsü isə, bu qaydadan bütün varlığı dövründə kələklərdən yararlanmış ermənilər istifadə ediblər və bu gün də bizə qarşı edirlər. **Son Paris danışıqları-Robert Köçəryanın qarınağrısı və Serjin dədəsinin ölümü məsələləri bunu bir daha sübut etdi.**

- Düşmən özünü düşmən kimi aparmalıdır. Daşnaksutyun «dostlarımız» kimi yox. Bunların bütün işlərinin başında kələk durur. Ermənilərin qaçqın və köçkün gününə düşməsində də, həmin qaçqın və köçkünlərin qonşu Gürcüstan və Azərbaycana yerləşdirilməsində də, qaçqın və köçkünlərə həmin ölkələrdə guya pis baxılması məsələsi də, qaçqınların və köçkünlərin Ermənistanə qaytarılması məsələsindəki əngəlliklər də, ermənilərin öz qaçqınlarını bilərəkdən çıxarmaq istəməmələri məsələsi də, qonşu ölkələrdə ermənilərin kompakt yaşadıkları əraziləri özünükləşdirmək istəyi də-hamısı erməni kələkləridir. Sonu ərazi iddialarına gəlib çıxan-kələk.

Hamımıza bəllidir ki, ermənilərin bədnam partiyası Daşnaksutyunun siyasəti hökumət siyasətidir. Bu o zaman da belə olub, bu gün də belədir. Şota Vadaçkoriya öz əsərində haqlı olaraq göstərir: «Daşnaksutyun partiyasının buraxdığı zəhərdən qorxmaq və qorunmaq lazımdır».

Oxucularımızın ixtiyarına təqdim etdiyimiz bu kitabda ermənilərin iç üzünü kimi onların kələkləri də açıqlanır, hədəf çox ustalıqla ifşa edilir: «Ermənilərin yiyələri heç vaxt səxavətli olmayıblar, «Daşnakların çağırışı heç vaxt yaxşı nəticə verməyib», «Daşnaksutyun partiyasının fəaliyyəti həmişə qonşu ölkələrin milli dövlətçiliyinə qarşı yönəlmişdir», «Gürcüstan hökuməti bəlaya düşmüş erməni qaçqınlarını taleyin ümidinə atmışdır», kimi fikirlər dediklərimizə əyani sübutdur.

«Bələlərə düşər olmuş həmyerlilərinə bilərəkdən soyuqqanlılıq bəslənməsinin başlıca səbəblərini qabaqcadan düşünülmüş hiylədə»(kələkdə) aramaq lazımdır ki, məqsəd erməniləri, qaçqınlar olmaq şərti ilə silahlandırmaq və onları gürcü dövlətinə, Azərbaycan dövlətinə qarşı yönəltmək idi. Və onlar bunu çox ustalıqla yeri gəldikcə həyata keçiriblər.

«Ertoba» qəzetinin «Ətrafımızda» adlı baş məqaləsində deyilirdi: «Erməni daşnakları ikili siyasətə qulluq edən ikiüzlü bir partiyadır. Hamı ilə mübarizə apardığı halda, hamı qarşısında «quyruq bulayır». Hamı ilə dostluq edir və hamıya xəyanət edir».

Gürcü siyasətçiləri ayrı-ayrı fərdlərin, vəhşi daşnak xadimlərinin səhvlərini erməni xalqının çiyinə yükləmək niyyətində olmayıblar.

Düzdür hər bir partiyanın siyasi kursunu əsasən şəxsiyyətlər müəyyən etdiyindən onun fəaliyyətinin nəticələri bilavasitə fərdlərdən asılıdır və daşnakların fəaliyyətinə qiymət verildikən bu milliyyətçi partiyanın qabaqcıl nümayəndələrinə xüsusi diqqət yetirilməli, yükün ağırlığı onlara yönəldilməli, bu baxımdan qiymətləndirilməlidir. Haqq qazandırılmalıdır. Bu normal cəmiyyətlər üçün qəbul ediləcək bir fikirdir. Xatısov kimi əvvəl ruslara, vəziyyət dəyişdikdə isə Osmanlılara sədaqət andı içə bilən nümayəndəsi-ikiüzlü nümayəndəsi olanlara bu prizmadan yanaşmaq səhvdir. Bir də onu unutmamalıyıq ki, yerli ermənilər (sonradan bizlərə bəlli olduğuna görə) daşnaklar üçün ianə toplayıb göndərirlərmiş, ileyalarını həyata keçirmək üçün. Deməli, erməni süfrəmizin başında oturub bizdən torpaq qopardılması üçün ianə toplayır və həmin günü gözləyir. Ona görə də erməniyə harada doğulması və yaşamasından, təhsilindən, vəzifə sahibi olub-olmamasından, yaş həddindən asılı olmayaraq eyni gözdə-kələkbaz, fitnəkar, hiyləgər, məkrli bir düşmən kimi baxmaq lazımdır.

Danışığ aparmada 4-cü qayda güzəstdir. Güzəşt digər tərəf həqiqətən haqlı olduqda, yaxud partnyorla qarşılıqlı əlaqələr danışıqların nəticəsindən daha mühümdürsə onda xeyirlidir. Naqisliyi nəticənin olmamasıdır.

Bizlər - həm gürcülər, həm də Azərbaycanlılar ermənilərlə münasibətdə çox güzəştlərə getmişik. Ermənilərə Ermənistan kimi dövlət qurmaq güzəştinə gedib, Azərbaycan və Gürcüstan öz torpaqları hesabına. Azərbaycan bu sahədə daha irəli gedib. Erməniləri heçdən bir dövlət sahibi edib. Əvvəllər qaraçı ömrü yaşamış bu tayfa, qəbilə Hindistandan Qafqaza gələrək özü üçün Azərbaycan torpaqlarından bir dövlət yaradıb. İndi isə öz əsil-nəsillərini, ulu əcdadlarını unudublar. Ancaq dilənçi kimi dilənmə xislətləri hələ də qalıb. Keçmişləri bu gün də qaraçı ömrü, dilənçi ömrü yaşayan guya «əhliləşmiş» bu tayfa indi qonşulardan torpaq dilənir və hayla-küylə. Adlarındakı «hay» bəlkə də elə bundan yaranıb. «Qafqazda haylar».

Haylar hər yerə hay-küy salıblar ki, Ənvər Türkiyədə, Xan Xoyski Azərbaycanda, Jordaniya hökuməti isə Gürcüstanda erməniləri qırıb çapırlar.

Qafqazda öz dövlətini yaratmış «Kiçik Ermənistan» sakinlərinin hiyləgər planı varmış. Demə bunlar heç vaxt ərazi alveri etməmişlər: «Bizlərə doğrudan da, un, düyü, ağ neft çox lazımdır, lakin Ermənistan hökuməti bəyan edir ki, biz heç bir vaxt ərazi ilə alver etməmişik və etməyəcəyik də.» Halbuki ermənilər hər vaxt siyasətini «torpaq alveri» üzərində qurublar - qonşu Gürcüstan və Azərbaycan da bu «alver» dən əziyyət çəkir.

«Bir vaxtlar erməni qaçqınlarına loyallıq münasibət bəsləyən Gürcüstan və Azərbaycan vaxtında səhv edərək düşünürdülər ki, guya erməni qaçqınlarının burada olması müvəqqətidir və onlar Rusiya istiqamətində yol almağa qərarlıdırlar». Bu gün isə bütün fikirlərin puç və əfsanə olduğu göz qabağındadır. Ermənilər həm Gürcüstanda, həm də Azərbaycanda bədnam burunlarını (bu burun yalnız onlara məxsusdur) soxduqları yerdən nəinki çıxarmaq, əksinə rişələr atmaqla məşğuldurlar. İndi ermənilər özlərini həmin ərazilərdə həm Dağlıq Qarabağda, həm də Məshət Cavaxetiyada yerli kimi, məzlum yerliləri isə gəlmə hesab edərək onlara özlərinin bir vaxtlar çəkdiqləri günləri – qaçqın, köçkün günlərini yaşadırlar. Erməni daşnakları həmişə «yaxşılığa yamanlıq» la cavab veriblər.

Ermənilər heç vaxt ləyaqətli düşmən ola bilməyib ki, onlara qarşı hörmətlə yanaşsınlar. Bununla belə onlara qarşı güzəşt də heç vaxt tükənməmişdir. «Gürcüstan siyasi fikri milli maraqlar mövqeyindən çıxış etmiş olsa belə, partiya öndərləri hətta qızgın mübahisə zamanı da nəzakət həddini aşmamış, məxməri şovinizm səviyyəsinə enməmişdilər: onlar öz xalqına kimin haqlı olub-olmadığını, eyni zamanda bu məsələyə mövcud mövqelərini izah etməyə, çalışırdılar. Bu da gürcü siyasi fikrinin aliliyini sübut edirdi.»

Azərbaycan ümumən Qafqazda bütün başqa qonşulara ən çox güzəşt etmiş bir ölkə kimi tanınır. Bunu bizim tarixi keçmişimiz və bu günümüz bizə deyir. «Tarixdən məlum olduğu kimi, 1828-ci il mart ayının 20-də I Nikolay Türkmənçay müqaviləsini təsdiq etdi. Martın 21-də isə erməni vilayətinin yaranması haqqında qərar imzaladı. Azərbaycan, İrəvan, Naxçıvan, Ordubad bölgələrində erməniləşdirmə siyasəti başlandı. Üzdənirəq erməni tayfasının olmayan tarixinin «ən böyük bilicisi» Zori Balayan (adı və soyadı bizim dilin sözləri hesabına düzəlmiş) «Ocaq» kitabında

«Əylis sözünü doğma Aqulisi adlandıranda təbii ki, Əylis sözünün haradan yaranması haqqında fikirləşməyib və Əylisdə bir - iki erməni dığası olduğunu nəzərə alaraq ona öz Aqulisi kimi baxmışdır». Görəsən bu əldəüzəltmə erməni tədqiqatçısı erməni yaşayan Nyu-Yorka, Londona, Parisə, Moskvağa nə adlar verib və toponimləri hansı dəyişikliklərə məruz qoyub? Biz əvvəl erməni vilayətinin yaranmasına güzəştə getmişik.

«1 aralıq 1920 tarixdə «Müstəqil Azərbaycan Sovet Cümhuriyyəti» Moskvanın təzyiqi altında Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ vilayətlərini «kəndi arzusuylla» Ermənistanə hədiyyə edirdi. Milli Azərbaycan hökumətiylə Gürcüstan arasında mövcud anlaşmaya görə qəti sürətdə həll edilməsi hakimə həvalə edilən Borçalı ərazisi qeydsiz və şərtsiz olaraq Gürcüstanə tərk ediliyor və o vaxta qədər Azərbaycan ərazisindən olduğu Gürcüstan da təslim olunan Zaqatala sancağı üçün hakimə müraciət formulu qəbul olunurdu». Bu da Moskvanın təzyiqi altında «kəndi arzumuzla» ermənilərə edilən güzəşt. 1918-ci il may ayının 27-də Azərbaycanın İrəvan mahalı ərazisinin bir hissəsində bizim torpaqlarımız hesabına yaradılan və Azərbaycan şəhəri olan İrəvanı öz paytaxtı elan edən Ermənistan hökumətinə edilən növbəti güzəşt. Bütün bunlar da azmış kimi bir-birinin ardınca növbəti güzəştlər sıralanıb.

«1920-ci ilin aprel ayının 28-də Rusiyanın XI işğalçı ordusu Azərbaycana işğal etdikdən sonra Azərbaycan KP siyasi bürosunun və təşkilat bürosunun 1920-ci il 30 noyabr tarixli birgə iclasında Ermənistanə Sovet hakimiyyətinin elan edilməsi münasibətilə Zəngəzurun Ermənistanə verilməsi, Qarabağın dağlıq bölgəsinə özünütəyinetmə hüququ verilməsi haqqında heç bir siyasi, hüquqi və tarixi əsası olmayan qərar qəbul edildi.

Qarabağın dağlıq bölgəsinin Ermənistan SSR-nin tərkibinə daxil edilməsi ilə bağlı Rusiya KP(B) MK-nın Qafqaz bürosunun plenumunun 1921-ci il 4 iyul tarixli iclasında Orcenikidze, Myasnikov, Fiqatper, Kirov və Nazaretyanın səsli səsli ilə siyasi, hüquqi və tarixi əsası olmayan qərar Qafqaz Bürosu plenumunun 5 iyul 1921-ci il tarixli İ.Stalinin iştirakı ilə keçirilən iclasında 4 nəfərin lehinə, 3 nəfərin bitərəf səs verməsi ilə ləğv edildi. Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkibində saxlanılmaqla ona geniş vilayət muxtariyyəti verildi.

Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1923-cü il 7 iyul tarixli dekreti ilə bağlı Dağlıq Qarabağın ermənilər yaşayan bölgəsində Azərbaycan SSR-nin tərkib hissəsi kimi mərkəzi Xankəndi olmaqla muxtar vilayət yaradıldı. Ermənilərə dövlətdən əlavə bir vilayət - özü də Azərbaycan torpaqlarından. Nə az, nə çox 1 dövlət və 1 vilayət güzəştimiz ermənilərə. Bütün bunlar da azmış kimi sonra da ayrı-ayrı yerlərdən, «kirvə payı».

«1929-cu ildə Zaqafqaziya Mərkəzi İnkilab Komitəsinin qərarı ilə Naxçıvanın 567 kvadratkilometr ərazisi-Şərur qəzasının Qurdqulaq, Xaçik, Horadiz, Naxçıvan qəzasının Şahbuz nahiyəsinin Oğbin, Ağxaç, Almalı, İtqıran, Sultanbəy kəndləri, Ordubad qəzasının Qorçevan kəndi, Kilid kəndinin torpaqlarının bir hissəsi Ermənistanə verildi. 1930-cu ildə Əldərə, Lehvez Astazur, Nüvədi və başqa yaşayış məntəqələri Ermənistanə verilərək bu ərazidə Mehri rayonu yaradıldı.» Bu güzəştlərin sayı 1988-ci ilə qədər artmaqda davamlı olub. Bütün bunları görənlər ermənilər daha da azğınlaşaraq Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR tərkibindən Ermənistan SSR tərkibinə verilməsi haqqında heç vaxt həllini tapmayacaq bir «sövdəyə» düşmüşdür.

Ermənilərin bu «sövdə»si bizləri deyəsən az da olsa ayıldı. Çoxdan unutduğumuz. «Torpaqdan pay olmaz» hikmətamiz sözümüzü yadımıza saldı. Xeyli vaxt idi unutmuşduq bu kəlamı. Əgər belə olmasaydı bu vaxta qədər torpaqlarımızı «hara gəldi?», «necə gəldi?» səxavətlə paylamazdıq. Deyəsən bununla da torpaq məsələsində güzəştə «yox», dedik. Kaş bu yox həqiqət və əbədi olsun! Mən isə buna inana bilmirəm.

Bizim bu güzəştlərimizlə nisbətə Gürcüstan doğru yol seçərək Ermənistanə demək olar ki, torpaq güzəştinə getməyib. Onların etdikləri ən böyük güzəştlər Gürcüstan ərazisində ermənilərin kompakt yaşayış məskənləri salmaqları olub. Bu da onlara olan güclü xarici təzyiqlər və Gürcüstan hökumətinin məsələyə biganə yanaşmasının, ermənilərə Gürcüstan dövlətçiliyi naminə güzəştə gedilməsinin nəticəsidir. Gürcüstan hökuməti başqa cür hərəkət edə bilməzdi. Ermənilərə də, onların qaçqınlarına da o vaxtlar da qahmar çıxan var idi, bu gün də. Məsələn o vaxtlar «Kavkazskoye slova» (Qafqazın sözü) qəzeti gürcü hökumətini şovinizmdə, eqoizmdə, demokratik başıpozuqluqda ittiham edir, bütün gürcü xalqına böhtanlar yağdırır, erməniləri müdafiə edirdi. Bu

məsələyə toxunan «Ertoba» («Birlik») qəzeti öz məqaləsində qeyd edirdi: «Erməni vəkilləri ya qısa yaddaşa malikdirlər, ya da bilərəkdən unudurlar ki, Gürcüstan Respublikası qaçqınlara hər cür kömək göstərir və əgər o milyonları onlara ayıra bilməmişdirsə, deməli həmin milyonlara özü sahib deyil. Yəni bu demokratiyamızdan imtina etməkdir və?»

Bütün bunların müqabilində ermənilər sakitləşməmişdilər, necə deyirlər «əllərində hamam dəsmalı» tutub ağlayırdılar ki, özlərini əzab çəkən bir millət kimi başqa dövlətlərə və millətlərə təlqin etsinlər. Qonşu Gürcüstan və Azərbaycan hökumətini isə onlara köməkliklər «etmədiklərinə» görə qınaq, danlaq yerinə çevirə bilsinlər. Daşnaksutyunun orqanı olan «Orizon»un qəti tələbi buna sübutdur: «Gürcü hökuməti qaçqınlarımıza lazımı yardım etməyincə erməni ictimai fikri sakitləşən deyil.»

Bəli, erməni ictimai fikri öz qaçqınlarına baxmaqdan imtina edən ermənilərə heç bir irad bildirmir, qonşulara isə istənilən şər və böhtanlar atırdılar. həmin vaxtda gürcü qaçqınlarının da olduqlarını bilsələr də daşnaklar, başçıları bu məsələlərdən qəsdən yan keçirdilər. Gürcülərin öz doğma torpaqlarında qaçqın və evsizlərə çevrilməsi faktına göz yumurdular. Ölkənin ağır iqtisadiyyatı və onların təminatını ödəyə bilməməsi belə saya alınmırdı. Ermənilər özgələrin bədbəxtliyi ilə özləri üçün xoşbəxtlik axtarıblar, bu gün də axtarırlar və sabah da axtaracaqlar.

Gördüyümüz kimi kifayət qədər güzəştələr olub, ancaq heç bir nəticə hasil olmayıb. Ona görə də güzəştlərə yox demişik.

Danışıq aparmada sonuncu qayda əməkdaşlıqdır. Əməkdaşlıq zamanı bir qayda olaraq hər iki tərəf yaxşıca udur. Naqisliyi isə ondan ibarətdir ki, xeyli vaxt tələb edir, xüsusən də partnyor təzyiq mövqeyi tutanda.

Şota Vadaçkorianın tarixi-xronoloji səpkidə qələmə aldığı «Gürcüstan siyasi fikrində gürcü-erməni münasibətləri (1918-1920)» adlı kitabdan bizlərə aydın olur ki, erməni-gürcü münasibəti dövründə onların problemin həlli yolunda əməkdaşlıq mümkün olmayıb. Çünki hər iki tərəf zaman-zaman təzyiq mövqeyi tutub. İmkan əldə edən tərəf dərhal öz gücünü göstərməyə çalışıb, ümumiyyətlə əməkdaşlıq barədə söhbət getməyib. Üçüncü qüvvə sayılan tərəflər də bu problemin həlli üçün çalış-

mayaraq, güclü tərəfin mövqeyindən çıxış edərək əməkdaşlığın yaranmasına imkan verməyibdir.

Ermənilərlə əməkdaşlıq-gülməlidir?! Onda gərək dövlət olaraq «Asala» terror təşkilatının mənsub olduğu dövlətin - «Ermənistan»ın tayı olasan. Ermənilərlə əməkdaşlıq məsələsi nə Gürcüstan, nə də Azərbaycan üçün məqbul sayılacaq və baş ucalığı gətirəcək iş deyil. Qonşulara ərazi iddiası tükənməyən, qonşuların etdikləri yaxşılıqlara yamanlıqlarla cavab verən ermənilərlə hansı əməkdaşlıqdan söhbət gedə bilər? Qafqazı «qan çanağı» etmiş, Rusiya kimi bir imperiya xülyası ilə yaşayan dövlətə satılmış Ermənistanla və ya ermənilərlə necə əməkdaşlıq etmək olar? Oxucularımızı ixtiyarına verdiyimiz kitabdan oxuduğumuz kimi: «Əgər Ermənistan rəhbərliyi özünə gəlib Gürcüstan müstəqilliyini laxlatmaq, dövlətin daxilində hərbi üsyan hazırlamaq əvəzinə öz xalqının güzəranının bərpasına çalışsaydı, o zaman Gürcüstan da, bütün Zaqafqaziya da, o cümlədən ermənilərin özləri də rahatlanıb uduşda olardılar». Ermənilər isə uduşu başqa şeydə-qonşulardan daha çox torpaq qoparmaqda gördüldülər. Və bu yolda hər şeyə - istənilən siyasi əxlaqsızlığa gedirdilər. Daşnaksutyun hər zaman bütün zamanlarda Qafqazda qeyri-sabitlik yaratmaqla, qonşulara arxadan zərbə vurmaqla məşğul olublar. Gürcüstan siyasi fikrinin bu məsələdə mövqeyi bəllidir. Bəlli olmayan-özü hələ olmayan Azərbaycan siyasi fikrinin mövqeyidir. Gürcüstan siyasi fikrinin nümayəndələri, erməni qaçqınları məskunlaşmış hər qarış gürcü torpağını Gürcüstanın ziyanına ucaldılmış qala hesab edirdilər. O zamankı Gürcüstan siyasi fikri ermənilərin məskunlaşdıqları ərazilərdən getmək istəyini daşnakların əngəllədiklərini çox gözəl duyur, hiss edir və görürdülər. Azərbaycan siyasi fikri isə bunu görə bilmədi. Bunun ucbatından da varlığı dövründə heç bir fətehin ala bilmədiyi Şuşa - alınmaz qala olan Şuşamız xəyanətkar ermənilər tərəfindən alındı. Alınmaz qalamız olan Şuşanı müvəqqəti də olsa almış ermənilərlə yol gedib, əməkdaşlıq edə bilmədik.

Şota Vadaçkorianın kitabı bu gün də öz həllini tapa bilməyən Ermənistan - Azərbaycan münasibəsinin həllində bizə kömək ola biləcək bir mənbədir. Bu mənbə tək münasibənin həlli üçün deyil, həm də əbədi düşmənimiz olan erməniləri daha yaxından tanımağımız üçün lazımlı və gərəklidir.

Bu mənbə bizə bir daha göstərdi ki, nə gürcülər, nə də Azərbaycanlılar Qafqazda milli ədavətin və narazılığın qızıqdırılması- na şərait yaratmayıblar. Çünki milli ədavət və narazılığın yaranan «erməni texnarlar» onsuz da onu yaradırlar. Ermənilər problem- siz yaşaya bilmirlər. Onlar «Böyük Ermənistan» ideyası ilə dol- durulmuş başlarına «Kiçik Ermənistan»ı yerləşdirə bilməsələr də başlarından böyük fikirləşərək xəyalən dənizdən-dənizə qədər səpələnirlər və bu səpələnmədən «tutduqları ərazilərə» heç ol- mazsa 1 «dığa» və 1 «axçı» olmaqla hər el-oba üçün heç cüt düşə bilmirlər ki, kökləri kəsilib, «Qırmızı kitab»a düşməsinlər. Nə qədər ki, ermənilərin beyni «Böyük Ermənistan» xülyası ilə qarış- rıq olacaq bizlər nə erməni-gürcü birgəyaşayışı, nə də erməni- Azərbaycanlı birgəyaşayışı barədə danışmamalıyıq. Nəinki birgə- yaşayış heç dinc Qafqaz, qaynar nöqtələrsiz Qafqaz görməyə- cəyik, Dinc Qafqaz ermənisiz Qafqaz olacaq.

Kitabla tanışlığımız bizə çox qaranlıq məqamları açdığı kimi əvvəldən də məlum olan bəzi faktların bir daha təsdiqlənməsi üçün şərait yaratdı. Əvvəllərdən bizə bəlli idi ki, Qafqazda millət- lərarası düşmənçilik toxumunu Rusiya səpir və Ümumqafqaz birliyinin yaranmasına hər vəchlə mane olur. Ermənilər heç vaxt o təsir altından çıxıb bilmirlər. O da bizə bəllidir ki, Rusiyanın təsirinə tez düşən ermənilər olur. Bəlkə də bu Rusiyanın öz vassa- lına münasibətdən irəli gələn məsələ idi.

Şota Vadaçkoriyanın tədqiq etdiyi məsələ, tədqiqata cəlb et- diyi bütün sənədlər bir daha sübut edir ki, Rusiya ermənilərə Qafqazda qonşu xalqların əraziləri hesabına dövlət bəxş edib sığınacaq verməklə öz işini bitmiş hesab etmir, nə o zaman, nə də bu gün Rusiya əlini erməni qardaşlarının kürəyindən çəkmir. Çünki o əl çəkilən kimi həmin kürək özünü yerdə hiss edəcək. O vaxt, «Kavkazskoye slova» qəzetinin müxbirlərindən biri Sergey Qorodetski də Gürcüstanda erməni qaçqınlarının məskunlaşdı- rılmasına tərəfdar çıxmışdır. Hətta o, Gürcüstan hökuməti qarşı- sında konkret tələblər qoymuşdur: «Əgər siz beynəlmiləlisinizsə onda bütün erməni qaçqınlarını Gürcüstanda yerləşdirin». Qoro- detskidən soruşan gərək əgər siz ruslar belə beynəlmiləlçi idinizsə elə çəkərdiz erməni «axçı»larını öz qoynunuza, necə ki, başqa an- larda çəkirsiz. O zaman Sibir torpaqları bəmboş idi. Bu gün isə

ruslar bizə məsləhət verirlər ki, erməniləri incitməyin, nə istəyirlər verin getsinlər.

O dövr gürcü mətbuatı sovinistlərin maskalarını yırtaraq on- ların iç üzünü bizə göstərir. «Ertoba» qəzeti «Şovinistlərin mas- kalanması» adlı baş məqaləsində ilk öncə Qafqaz regionunda mövcud siyasi durumu Balkanlardakı duruma bənzədir. Məqa- lədə Azərbaycan-erməni qarşılıqlı duruma haqq qazandıran par- tiyalar cinayətkar elan edilir, onları Gürcüstanı vətəndaş müharibəsinə sürükləməkdə günahlandırır. Söhbət əlbəttə, Daşnaksutyun partiyasından gedirdi. Daşnaksutyun: «Bu partiya millətlərarası mübarizələrdə mətinləşərək millətlərarası münaqi- şələri alovlandırmağa xidmət edir. Onun fəaliyyətinə son qoyul- masa, erməni demokratiyası ondan üz çevirməsə Qafqaz xalqları arasında dostluğu, qardaşlığı möhkəmlətmək çətin olacaq».

Həmin məqalədə deyilənlər bu gün də aktual səslənir. Daşnak- sutyuna yox deyilməyib, erməni demokratiyası ondan üz çevir- məyib. Ona görə də həm daşnaksutyun, həm də erməni məsələsi vaxtında həll olunmalıydı. Əgər bu məsələ vaxtında həll olunsay- dı, region bəlalara düşər olmazdı, ermənilər təkrar-təkrar öz yo- lunu azmazdı, Şota Vadaçkoriya da arxiv sənədləri əsasında gürcü-erməni münasibətlərindən yazmazdı.

Tərcüməyə gəldikdə onu deməliyə ki, seçilmiş bu kitaba görə tərcüməçilərimizə minnətdar olmalıyıq. Günümüzlə səsleşən, Azərbaycanımızın ağırlı yeri olan, qonşu Gürcüstanın ağırlı mə- sələsi olan erməni məsələsi tək Azərbaycan və Gürcüstan məsələsi deyil, Ümumqafqazın taleyüklü məsələsidir. Ümumqafqaz evinin yaranmasında həmişə əngəlliklər törətmiş ermənilərə münasibət- də biz nəzakət və acizlik siyasəti yürütməməliyik. Buna bənzər hallarda biz hər hansı sentimentallığı kənara atmalıyıq, Ümum- qafqaz evini yaratmalıyıq. Onu da unutmamalıyıq ki, alicənablıq və minnətdarlıq kimi ali hisslər siyasətə yabançıdır; siyasət ancaq milli maraqlara tabedir.

Tərcümə vasitəsilə Azərbaycan oxucusuna çatdırılmış bu kitab bizlərə bir daha sübut etdi ki, erməni siyasətçilərinin ikiüzlülüyü, onların sonu görünməyən əsassız iddiaları heç vaxt, heç zaman düzəlməyəcək. Ona görə də durmadan ermənilərin üç üzünü, fi- zionomiyasını açıb göstərən əsərlər ərsəyə gətirməli, onları heç bir kəsin torpağında gözü olmayacaq sivil bir səviyyəyə yetirməliyik.

Onlara «Dənizdən-dənizə, «Böyük Ermənistan» kimi xülyalarla yaşamanın sonunda heç «Kiçik Ermənistan»ın da qala bilməməsi kimi məsələləri aşılmalıyıq. Onlara başa salmalıyıq ki, Türkiyədə dövlət qurmaq kimi siyasi avanyuranızın puç çıxmasından ibrət götürün. Onsuz da aqressiv fəaliyyətinizin ideoloji zəmini kimi hazırladığınız və təbliğat atributu kimi İstanbul mətbəələrinin birində çap etdirdiyiniz «Böyük Ermənistan» kimi xülyanız da Türkiyədə dövlət qurmaq şansınız kimi puç olacaq! **Tanrı Qafqazı sizlərdən qorusun! AMİN!**

Firidun Şamiloğlu
tənqidçi-publisist,

«Azadlıq və hüquq» qəzetinin baş redaktoru
«Qızıl kitab» və «Vicdanlı qələm»
mükafatları laureatı

PS. İnanmaq istərdik ki, erməni hiyləgərliklərini əks etdirən bu kitab Azərbaycan oxucusunun xoşuna gələcək və növbəti kitabların tərcüməsi səbirsizlik içində gözləniləcək. Bu isə o qədər də çox çəkməyəcək. Artıq bu qəbildən növbəti kitabın tərcüməsi üzərində iş gedir. Bu kitab Tetvadze Ş., Tetvadze O. - müəlliflərinin qələmə aldığı «Ermənilər Gürcüstanda» kitabıdır.

Tək bir arzumuz var. Bu seriyadan olan kitablara-onun tərcüməsi və tərcüməçisinə az da olsa Dövlət qayğısı göstərilsin, ən azı oxucu qayğısı qədər. **Tanrı dövlətimizi, millətimizi, dilimizi və dinimizi qorusun! AMİN!**

Firidun Şamiloğlu

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

1. Ön söz.....	4
2. I fəsil. Gürcüstan siyasi fikri və Gürcüstanda qaçqın-köçkün məsələsi	5
3. II fəsil. Gürcüstanın siyasi düşüncəsində Daşnaksutyun partiyası və Erməni Milli Şurasının fəaliyyətində gizli antigürcülüyün əks olunması	24
4. III fəsil. Gürcüstanın siyasi fikri gürcü-erməni münaqişəsi barədə.....	32
5. IV fəsil. Erməni hakimiyyətinin birgə Qafqaz sülh konfransına mənfi münasibəti və gürcü siyasi fikri.....	46
6. Son söz.....	57

Yığılmağa verilmişdir 12.01.2006
Çapa məxsusdur: 27.02.2006
Sənə çap vaxtı: 5.03.1200
Qiyamət məqəbilə yolu ilə
«MBM» MMC mətbəəsində çap olunub

Şota Vadaçkoriya

**«GÜRCÜSTAN SİYASİ FİKRİNDƏ GÜRCÜ-ERMƏNİ
MÜNASİBƏTLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ 1918-1920»**

Naşir: **Rafiq XAN-SAYAD OĞLU**
Korrektorlar: **Namiq OSMANOV**
Lətif FİRİDUN OĞLU
Kompüterdə yığdı: **İradə ƏHMƏDOVA**
Dizayner: **Ceyhun ƏLİYEV**

Kitab «Azadlıq və hüquq» qəzetinin əlavəsi kimi nəşr olunur.

Hüquqlarını bilən insan - azaddır!

AZADLIQ
və hüquq

Yığılmağa verilmişdir: 15.01.2006

Çapa imzalanıb: 27.02.2006

Şerti çap vərəqi 5, tiraj 1500

Qiyməti müqavilə yolu ilə.

«MBM» MMC mətbəəsində çap olunub